مثنوی

اسرار و رموز

یعنے

اسرارِ خودی و رموزِ بیخودی

(ہر دو یکجا)

سنہ ۱۹۴۰ء

اقبال

اسرارِ خودی اشاعت پنجم

رموزِ بیخودی اشاعت چہارم

اسرارِ خودی

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گرد شہر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست

زین ہمرہان سست عناصر دلم گرفت
شیر خدا و رستم دستانم آرزوست

گفتم کہ یافت می نشود جُستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست

(مولانا جلال الدین رومیؒ)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و ترِ بیشۂ من کوتاہی
چوبِ ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم — نظیری نیشاپوری

راہِ شب چون مہرِ عالمتاب زد — گریۂ من بر رخِ گل آب زد
اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست — سبزہ از ہنگامہ‌ام بیدار رست

باغبان زورِ کلامم آزمود — مصرعے کارید و شمشیرے درود

در چمن جز دانۂ اشکم نکشت — تارِ افغانم بپودِ باغ رشت

ذرّہ ام مہرِ منیر آنِ من است — صد سحر اندر گریبانِ من است

خاکِ من روشن تر از جامِ جم است — محرم از نازادہاے عالم است

فکرم آں آہو سرِ فتراک بست — کو ہنوز از نیستی بیروں نجست

سبزہ ناروئیدہ زیبِ گلشنم — گل بشاخ اندر نہاں در دامنم

محفلِ رامش گری برہم زدم (۱) — زخمہ بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکہ عودِ فطرتم نادر نواست — ہم نشیں از نغمہ ام ناآشناست

در جہاں خورشیدِ نو زائیدہ ام — رسم و آئینِ فلک نادیدہ ام

رم ندیدہ انجم از تابم ہنوز — ہست ناآشفتہ سیمابم ہنوز

بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب — کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود — لرزہ بر تن خیزم از بیمِ نمود

(۱) رامش گری بمعنی سرود

بامم از خاور رسید و شب شکست (۱) شبنم نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبح خیزاں می کشم اے خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمه ام از زخمه بے پروا استم من نوائے شاعرِ فردا استم

عصرِ من دانندۂ اسرار نیست یوسفِ من بہرِ ایں بازار نیست

ناامید استم ز یارانِ قدیم طورِ من سوزد که مے آید کلیم

قلزمِ یاراں چو شبنم بے خروش شبنمِ من مثلِ یم طوفاں بدوش

نغمۂ من از جہانِ دیگر است ایں جرس را کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر که بعد از مرگ زاد ق چشمِ خود بربست و چشمِ ما کشاد

رختِ ناز از نیستی بیروں کشید چوں گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کارواں ہا گرچه زیں صحرا گذشت مثلِ گامِ ناقه کم غوغا گذشت

عاشقم فریاد ایمانِ من است شورِ حشر از پیش خیزانِ من است

نغمه ام ز اندازۂ تار است بیش من نترسم از شکستِ عودِ خویش

قطره از سیلابِ من بیگانه به | قلزم از آشوبِ او دیوانه به
در نمی گنجد بجو عمّانِ من | بحرها باید پئے طوفانِ من
غنچه کز بالیدگی گلشن نشد | درخورِ ابرِ بهارِ من نشد
برقها خوابیده در جانِ من است | کوه و صحرا بابِ جولانِ من است
پنجه کن با بحرم ار صحرا ستی | برقِ من درگیر اگر سینا ستی
چشمهٔ حیواں براتم کرده اند | محرمِ رازِ حیاتم کرده اند
ذرّه از سوزِ نوایم زنده گشت | پر کشود و کرمکِ تابنده گشت
هیچکس رازے که من گویم نگفت | همچو فکرِ من درِ معنی نه سفت
سرِّ عیشِ جاوداں خواهی بیا | هم زمیں هم آسماں خواهی بیا

پیرِ گردوں با من ایں اسرار گفت
از ندیماں رازها نتواں نهفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن | محو از دل کاوشِ ایّام کن

شعلۂ آبے کہ اصلش زمزم است — گر گدا باشد پرستارش جم است

می کند اندیشہ را ہشیار تر — دیدۂ بیدار را بیدار تر

اعتبارِ کوہ بخشد کاہ را — قوّتِ شیراں دہد روباہ را

خاک را اوجِ ثریا میدہد — قطرہ را پہنائے دریا میدہد

خامشی را شورشِ محشر کند — پائے کبک از خونِ باز احمر کند

خیز و در جامم شرابِ ناب ریز — بر شبِ اندیشہ ام مہتاب ریز

تا سوئے منزل کشم آوارہ را — ذوقِ بیتابی دہم نظّارہ را

گرم رو از جستجوئے نو شوم — روشناسِ آرزوئے نو شوم

چشمِ اہلِ ذوق را مردُم شوم — چوں صدا در گوشِ عالم گُم شوم

قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم — آبِ چشمِ خویش در کالا کنم

باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم — دفترِ سربستہ اسرارِ علوم

جانِ او از شعلہ ہا سرمایہ دار — من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمعِ سوزاں تاخت بر پروانہ ام — بادہ شبخوں ریخت بر پیمانہ ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد — از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد

ذرہ از خاکِ بیاباں رخت بست — تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم — تا دُرِ تابندہٴ حاصل کنم

من کہ مستی ہا ز صہبایش کنم
زندگانی از نفس ہایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بُود — خامشی از یاربم آباد بُود

شکوہ آشوبِ غمِ دوراں بُدم — از تہی پیمانگی نالاں بُدم

ایں قدر نظّارہ ام بیتاب شد — بال و پر بشکست و آخر خواب شد

روئے خود بنمود پیرِ حق سرشت — کو بحرفِ پہلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانۂ اربابِ عشق — جرعۂ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر ہنگامۂ محشر بزن — شیشہ بر سر دیدہ بر نشتر بزن

خنده را سرمایۂ صد ناله ساز　　اشکِ خونیں را جگر پرکاله ساز

تا بکے چوں غنچه می باشی خموش　　نکهتِ خود را چو گل ارزاں فروش

در گره هنگامه داری چوں سپند　　محملِ خود بر سرِ آتش به بند

چوں جرس آخر زہر جزوِ بدن　　نالۂ خاموش را بیروں فگن

آتش استی بزمِ عالم برفروز　　دیگراں را هم زسوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیرِ مَے فروش　　موجِ مَے شو کسوتِ مینا بپوش

سنگ شو آئینۂ اندیشه را　　بر سرِ بازار بشکن شیشه را

از نیستاں همچو نَے پیغام ده　　قیس را از قومِ حَے پیغام ده

ناله را اندازِ نو ایجاد کن　　بزم را از هاے وہو آباد کن

خیز و جانِ نو بده هر زنده را　　از قُمِ خود زنده تر کن زنده را

خیز و پا بر جادۂ دیگر بنه　　جوشِ سودائے کهن از سر بنه

آشنائے لذتِ گفتار شو　　اے درائے کارواں بیدار شو

زین سخن آتش به پیراهن شدم — مثلِ نے هنگامه آبستن شدم

چون نوا از تارِ خود برخاستم — جنّتے از بهرِ گوش آراستم

برگرفتم پرده از رازِ خودی

وانمودم سرّ اعجازِ خودی

بود نقشِ هستیم انگارۂ (۱) — ناقبولے ناکسے ناکارۂ

عشق سوهاں زد مرا آدم شدم — عالمِ کیف و کمِ عالم شدم

حرکتِ اعصابِ گردوں دیده ام — در رگِ مه گردشِ خوں دیده ام

بهرِ انساں چشمِ من شبها گریست — تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست

از درونِ کارگاهِ ممکنات — برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات

من که ایں شب را چو مه آراستم — گردِ پائے ملّتِ بیضاستم

ملّتے در باغ و راغ آوازه اش — آتشِ دلها سرودِ تازه اش

ذرّه کشت و آفتاب انبار کرد — خرمن از صد رومی و عطّار کرد

آہِ گرمم رخت بر گردوں کشم | گرچہ دودم از تبارِ آتشم

خامہ ام از ہمتِ فکرِ بلند | رازِ ایں نُہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہمپایۂ دریا شود

ذرّہ از بالیدگی صحرا شود

شاعری زیں مثنوی مقصود نیست | بت پرستی بت گری مقصود نیست

ہندیم از پارسی بیگانہ ام | ماہِ نو باشم تہی پیمانہ ام

حُسنِ اندازِ بیاں از من مجو (۱) خوانسار و صفہاں از من مجو

گرچہ ہندی در عذوبت شکّر است (۲) طرزِ گفتارِ دری شیریں تر است

فکرِ من از جلوہ اش مسحور گشت | خامۂ من شاخِ نخلِ طور گشت

پارسی از رفعتِ اندیشہ ام | در خورد با فطرتِ اندیشہ ام

خردہ بر مینا مگیر اے ہوشمند

دل بذوقِ خردۂ مینا بہ بند

در بیانِ اینکہ اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیاتِ تعیّناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد[1]

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است
ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است

خویشتن را چوں خودی بیدار کرد
آشکارا عالمِ پندار کرد

صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او
غیرِ او پیداست از اثباتِ او

در جہاں تخمِ خصومت کاشت است
خویشتن را غیرِ خود پنداشت است

سازد از خود پیکرِ اغیار را
تا فزاید لذّتِ پیکار را

میکشد از قوتِ بازوئے خویش
تا شود آگاہ از نیروئے خویش

خود فریبی ہائے او عینِ حیات
ہمچو گل از خوں وضو عینِ حیات

[1] اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنوں پر روشنی پڑے گی اس ضمن میں صفحہ نمبر ۲۸ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھیئے۔

بهر یک گل خونِ صد گلشن کند | از پئے یک نغمہ صد شیون کند

یک فلک را صد ہلال آوردہ است | بہر حرفے صد مقال آوردہ است

عذرِ ایں اسراف و ایں سنگیں دلی | خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیریں عذرِ دردِ کوہکن | نافۂ عذرِ صد آہوئے ختن

سوزِ پیہم قسمتِ پروانہ ہا | شمع عذرِ محنتِ پروانہ ہا

خامۂ او نقشِ صد امروز بست | تا بیارد صبحِ فردائے بدست

شعلہ ہائے او صد ابراہیم سوخت | تا چراغِ یک محمدؐ بر فروخت

می شود از بہرِ اغراضِ عمل | عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد | سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعتِ ایامِ جولانگاہِ او | آسماں موجے ز گردِ راہِ او

گل بجیبِ آفاق از گلکاریش | شب ز خوابش روز از بیداریش

شعلۂ خود در شرر تقسیم کرد | جزپرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید　　اندکے آشفت و صحرا آفرید

باز از آشفتگی بیزار شد　　وز بہم پیوستگی کہسار شد

وانمودن خویش را خوئے خودی است　　خفتہ در ہر ذرّہ نیروئے خودی است

قوتِ خاموش و بیتابِ عمل

از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چوں حیاتِ عالم از زورِ خودی است　　پس بقدرِ استواری زندگی است

قطرہ چوں حرفِ خودی از بر کند　　ہستیٔ بے مایہ را گوہر کند

بادہ از ضعفِ خودی بے پیکر است　　پیکرش منت پذیرِ ساغر است

گرچہ پیکر می پذیرد جامِ مے　　گردش از ما وام گیرد جامِ مے

کوہ چوں از خود رود صحرا شود　　شکوہ سنجِ جوششِ دریا شود

موج تا موج است در آغوشِ بحر　　می کند خود را سوارِ دوشِ بحر

حلقۂ زد نور تا گردید چشم　　از تلاشِ جلوہ ہا جنبید چشم

سبزه چوں تابِ دمید از خویش یافت
همّتِ او سینهٔ گلشن شگافت

شمع هم خود را بخود زنجیر کرد
خویش را از ذرّه ها تعمیر کرد

خود گدازی پیشه کرد از خود رمید
هم چو اشک آخر ز چشمِ خود چکید

گر بفطرت پخته تر بودے نگیں
از جراحت ها بیاسودے نگیں

می شود سرمایه دارِ نامِ غیر
دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر

چوں زمیں بر هستیٔ خود محکم است
ماه پابندِ طوافِ پیهم است

هستیٔ مهر از زمیں محکم تر است
پس زمیں مسحورِ چشمِ خاور است

جنبش از مژگاں برد شانِ چنار
مایه دار از سطوتِ او کوهسار

تار و پودِ کسوتِ او آتش است
اصلِ او یک دانهٔ گردن کش است

چوں خودی آرد بهم نیروئے زیست
می کشاید قلزمے از جوئے زیست

در بیانِ اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولیدِ مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست
کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است
اصلِ او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار
تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جہانِ رنگ و بوست
فطرتِ ہر شے امینِ آرزوست

از تمنّا رقصِ دل در سینہ ہا
سینہ ہا از تابِ او آئینہ ہا

طاقتِ پرواز بخشد خاک را
خضر باشد موسئ ادراک را

دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات
غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات

چوں ز تخلیقِ تمنّا باز ماند (۱)
شہپرش بشکست و از پرواز ماند

آرزو ہنگامہ آرائے خودی
موجِ بیتابے ز دریائے خودی

آرزو صیدِ مقاصد را کمند
دفترِ افعال را شیرازہ بند

زنده را نفیِ تمنّا مرده کرد ‏ ‏ ‏ شعله را نقصانِ سوز افسرده کرد

چیست اصلِ دیدهٔ بیدارِ ما؟ ‏ ‏ ‏ بست صورت لذّتِ دیدارِ ما

کبک پا از شوخیِ رفتار یافت ‏ ‏ ‏ بلبل از سعیِ نوا منقار یافت

نے برون از نیستان آباد شد ‏ ‏ ‏ نغمه از زندانِ او آزاد شد

عقلِ ندرت کوش و گردون تاز چیست ‏ ‏ ‏ هیچ میدانی که این اعجاز چیست

زندگی سرمایه دار از آرزوست ‏ ‏ ‏ عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست

چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم ‏ ‏ ‏ چیست رازِ تازگیهاے علوم

آرزوے کو بزورِ خود شکست ‏ ‏ ‏ سر ز دل بیرون زد و صورت به بست

دست و دندان و دماغ و چشم و گوش ‏ ‏ ‏ فکر و تخییل و شعور و یاد و هوش

زندگی مرکب چو در جنگاه باخت ‏ ‏ ‏ بهرِ حفظِ خویش این آلات ساخت

آگهی از علم و فن مقصود نیست ‏ ‏ ‏ غنچه و گل از چمن مقصود نیست

علم از سامانِ حفظِ زندگیست ‏ ‏ ‏ علم از اسبابِ تقویمِ خودیست

علم و فن از پیش خیزانِ حیات
علم و فن از خانہ زادانِ حیات

اے ز رازِ زندگی بیگانہ خیز
از شرابِ مقصدے مستانہ خیز

مقصدے مثلِ سحر تابندۂ
ماسوا را آتشِ سوزندۂ

مقصدے از آسماں بالاترے
دلربائے دلستانے دلبرے

باطلِ دیرینہ را غارتگرے
فتنہ در جیبے سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زندہ ایم
از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

در بیان اینکہ خودی از عشق و محبت استحکام می پذیرد

نقطۂ نورے کہ نامِ او خودی است
زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبت می شود پائندہ تر
زندہ تر سوزندہ تر تابندہ تر

از محبت اشتعالِ جوہرش (۱) ارتقاے ممکناتِ مضمرش

فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق عالم افروزی بیاموزد ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست

در جہاں ہم صلح و ہم پیکارِ عشق آبِ حیواں تیغِ جوہر دارِ عشق

از نگاہِ عشق خارا شق بود عشقِ حق آخر سراپا حق بود

عاشقی آموز و محبوبے طلب چشمِ نوحے قلبِ ایوبے طلب

کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے بوسہ زن بر آستانِ کاملے

شمعِ خود را ہمچو رومی بر فروز روم را در آتشِ تبریز سوز

ہست معشوقے نہاں اندر دلت چشم اگر داری بیا بنمائمت

عاشقانِ او ز خوباں خوب تر خوشتر و زیبا تر و محبوب تر

دل ز عشقِ او توانا می شود خاک ہمدوشِ ثریا می شود

خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد آمد اندر وجد و بر افلاک شد

(۱) ارتقا: ترقی کرنا

در دلِ مسلم مقامِ مصطفےٰ است | آبروئے ما ز نامِ مصطفےٰ است
طور موجے از غبارِ خانہ اش | کعبہ را بیت الحرم کاشانہ اش
کمتر از آنے ز اوقاتش ابد | کاسبِ افزایش از ذاتش ابد
بوریا ممنونِ خوابِ راحتش | تاجِ کسریٰ زیرِ پائے اُمّتش
در شبستانِ حرا خلوت گزید | قوم و آئین و حکومت آفرید
ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم | تا بہ تختِ خسروی خوابید قوم
وقتِ ہیجا تیغِ او آہن گداز | دیدۂ او اشکبار اندر نماز
در دعائے نصرت آمیں تیغِ او | قاطعِ نسلِ سلاطیں تیغِ او
در جہاں آئینِ نو آغاز کرد | مسندِ اقوامِ پیشیں در نورد
از کلیدِ دیں درِ دنیا کشاد | ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد
در نگاہِ او یکے بالا و پست | با غلامِ خویش بر یک خواں نشست
در مصافے(۱) پیشِ آں گردوں سریر | دخترِ سردارِ طے(۲) آمد اسیر

(۱) مصاف: جنگ - (۲) سردارِ طے: عرب کے قبیلۂ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کیلئے مشہور تھا

پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود — گردن از شرم و حیا خم کردہ بود

دخترک را چوں نبیؐ بے پردہ دید — چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما ازاں خاتونِ طے عریاں تریم — پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم

روزِ محشر اعتبارِ ماست او — در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے — آں بیاراں ایں با عدا رحمتے

آں کہ بر اعدا درِ رحمت کشاد — مکہ را پیغامِ لاتثریب[۱] داد

ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم — چوں نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما — شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم — در جہاں مثلِ مے و میناستیم

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت — آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

---

(۱) لَا تَثْرِیبَ عَلَیْکُمُ الخ (یعنے تمہارے لئے کوئی تعزیر نہیں) اگرچہ کفارِ عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی۔ مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور علیہ السلام نے لاتثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعر بالا میں اسی آیۂ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

چون گلِ صد برگ ما را بو یکیست
اوست جانِ این نظام و او یکیست

سِرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم
نعرہ بے باکانہ زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نئے خاموشِ من
می تپد صد نغمہ در آغوشِ من

من چہ گویم از تولّائش کہ چیست
خشک چوبے در فراقِ او گریست

ہستیٔ مسلم تجلّی گاہِ او
طورہا بالد ز گردِ راہِ او

پیکرم را آفرید آئینہ اش
صبحِ من از آفتابِ سینہ اش

در تپیدِ دمبدم آرامِ من
گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابرِ آذار است و من بستانِ او (۱)
تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبت کاشتم
از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است
اے خنک شہرے کہ آنجا دلبر است

کشتۂ اندازِ ملّا جامیم
نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعرِ لبریز معانی گفتہ است
در ثنائے خواجہ گوہر سفتہ است

(۱) ابر آذار ابر موسم بہار اول

"نسخۂ کونین را دیباجہ اوست

جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق ہست ہم تقلید از اسمائے عشق

کاملِ بسطام در تقلید فرد (۱) اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد

عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار تا کمندِ تو شود یزداں شکار

اندکے اندر حرائے دل نشیں ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزیں

محکم از حق شو سوئے خود گام زن! لات و عزّائے ہوس را سر شکن!

لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق (۲) جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق

تا خدائے کعبہ بنوازد ترا

شرحِ اِنِّی جَاعِلٌ سازد ترا

(۱) حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔

(۲) سلطان: غلبہ: قوت۔ (۳) اِنِّی جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃً (آیہ شریفہ)

در بیان اینکه خودی از سوال ضعیف میگردد

ای فراہم کردہ از شیراں خراج — گشتۂ روبہ مزاج از احتیاج

خستگی ہای تو از ناداری است — اصل دردِ تو ہمیں بیماری است

می رباید رفعت از فکرِ بلند — می کشد شمعِ خیالِ ارجمند

از خُمِ ہستی مئے گلفام گیر! — نقدِ خود از کیسۂ ایام گیر!

خود فرود آ از شتر مثلِ عمرؓ (۱) — اَلْحَذَر از منتِ غیر اَلْحَذَر

تا بکے دریوزۂ منصب کنی — صورتِ طفلاں زنَے مرکب کنی

فطرتے کو بر فلک بندد نظر — پست می گردد ز احسانِ دگر

از سوال افلاس گردد خوار تر — از گدائی گدیہ گر نادار تر

از سوال آشفتہ اجزاے خودی — بے تجلی نخلِ سیناے خودی

(۱) جب بحالتِ سواری اشتر جنابِ فاروق رضؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اُٹھانے کیلئے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کیلئے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کی طرف اشارہ ہے

مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش　　مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت　　در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت

رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو　　موجِ آب از چشمۂ خاور مجو

تا نباشی پیشِ پیغمبر خجل　　روزِ فردائے کہ باشد جاں گسل

ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر　　داغ بر دل دارد از احسانِ مہر

ہمت از حق خواہ و با گردوں ستیز　　آبروئے ملتِ بیضا مریز

آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رُفت　　مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت

وائے بر منت پذیرِ خوانِ غیر　　گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت (۱)　　با پشیزے مایۂ غیرت فروخت

اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب　　می نخواہد از خضر یک جامِ آب

تر جبیں از خجلتِ سائل نشد　　شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

(۱) الکاسب حبیب اللہ (حدیث) ۱۲ - (۲) پشیز: کوڑی ۱۲

زیرِ گردوں آں جوانِ ارجمند — می رود مثلِ صنوبر سربلند

در تہی دستی شود خوددار تر — بختِ او خوابیده و بیدار تر

قلزمِ زنبیل سیلِ آتش است — گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چوں حباب از غیرتِ مردانہ باش
ہم بہ بحر اندر نگوں پیمانہ باش

در بیان اینکہ چوں خودی از عشق و محبت محکم میگردد قوائے ظاہرہ و مخفیۂ نظامِ عالم را مسخر می سازد

از محبت چوں خودی محکم شود — قوتش فرماندۂ عالم شود

پیرِ گردوں کز کواکب نقش بست — غنچہ ہا از شاخسارِ او شکست

پنجۂ او پنجۂ حق می شود (۱) ماہ از انگشتِ او شق می شود

در خصوماتِ جہاں گردد حکم (۲) تابعِ فرمانِ او دارا و جم

با تو می گویم حدیثِ بوعلیؒ در سوادِ ہند نامِ او جلی

آں نوا پیرائے گلزارِ کہن (۳) گفت با ما از گلِ رعنا سخن

خطۂ ایں جنتِ آتش نژاد از ہوائے دامنش مینو سواد

کوچک ابدالش سوئے بازار رفت (۴) از شرابِ بوعلیؒ سرشار رفت

عاملِ آں شہر می آمد سوار (۵) ہم رکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ اے ناہوشمند بر جلو دارانِ عامل رہ مبند

رفت آں درویش سر افگندہ پیش غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست بر سرِ درویش چوبِ خود شکست

(۱) تلمیح ہے معجزہ شق القمر کی طرف ۱۲ - (۲) حکم منصف ۱۲

(۳) تلمیح ہے حضرت بوعلی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن ۔ از گلِ رعنا بگو با ما سخن" ۱۲

(۴) کوچک ابدال اصطلاحِ فقرا میں مرید و پیش دست کو کہتے ہیں ۱۲ - (۵) عامل ۔ گورنر ۔ حاکم ۱۲

از رہِ عامل فقیر آزردہ رفت　　دلگران و ناخوش و افسردہ رفت

در حضورِ بوعلی فریاد کرد　　اشک از زندانِ چشم آزاد کرد

صورتِ برقے کہ بر کہسار ریخت　　شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت

از رگِ جاں آتشِ دیگر گشود　　با دبیرِ خویش ارشادے نمود

خامہ را برگیر و فرمانے نویس!　　از فقیرے سوئے سلطانے نویس!

بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است　　بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است

باز گیر ایں عاملِ بدگوہرے　　ورنہ بخشم ملکِ تو با دیگرے

نامۂ آں بندۂ حق دستگاہ　　لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ

پیکرش سرمایۂ آلام گشت　　زرد مثلِ آفتابِ شام گشت

بہرِ عامل حلقۂ زنجیر جست　　از قلندر عفوِ ایں تقصیر جست

خسروِ شیریں زباں رنگیں بیاں　　نغمہ ہایش از ضمیرِ کن فکاں

فطرتش روشن مثالِ ماہتاب　　گشت از بہرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چوں نواخت　　از نوائے شیشۂ جانش گداخت

شوکتے کو پختہ چوں کہسار بود　　قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن

خویش را در آتشِ سوزاں مزن

حکایت دریں معنی کہ مسئلۂ نفی خودی از مخترعات اقوامِ مغلوبۂ بنی نوعِ انسان است کہ بایں طریقِ مخفی اخلاقِ اقوامِ غالبہ را ضعیف می سازند

آں شنیدستی کہ در عہدِ قدیم　　گوسفنداں در علف زارے (۱) مقیم

(۱) علف زار: چراگاہ ۱۲

از وفورِ کاہ نسل افزا بُدند — فارغ از اندیشۂ اعدا بُدند
آخر از ناسازئ تقدیرِ میش — گشت از تیرِ بلائے سینہ ریش
شیرہا از بیشہ سر بیروں زدند — بر علف زارِ بُزاں شبخوں زدند
جذب و استیلا شعارِ قوت است — فتح را از آشکارِ قوت است
شیر نر کوسِ شہنشاہی نواخت — میش را از حرّیت محروم ساخت
بسکہ از شیراں نیاید جز شکار — سرخ شد از خونِ میش آں مرغزار
گوسفندے زیرکے فہمیدۂ — کہنہ سالے گرگِ باراں دیدۂ
تنگدل از روزگارِ قومِ خویش — از ستمہائے ہِزَبراں سینہ ریش
شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد — کارِ خود را محکم از تدبیر کرد
بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتواں — حیلہ ہا جوید ز عقلِ کارداں
در غلامی از پئے دفعِ ضرر — قوّتِ تدبیر گردد تیز تر
پختہ چوں گردد جنونِ انتقام — فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت باخود عقدۂ ما مشکل است | قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است
میش نتواند بزور از شیر رست | سیم ساعد ما و او پولاد دست
نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند | خوے گرگی آفریند گوسفند
شیرِ نر را میش کردن ممکن است | غافلش از خویش کردن ممکن است
صاحبِ آوازۂ الہام گشت | واعظِ شیرانِ خون آشام گشت
نعرہ زد اے قومِ کذّابٌ اَشِر (۱) | بے خبر از یومِ نحسٌ مُستمِر
مایہ دار از قوتِ روحانیم | بہرِ شیراں مُرسلِ یزدانیم
دیدۂ بے نور را نور آمدم | صاحبِ دستور (۲) و مامور آمدم
توبہ از اعمالِ نامحمود کن | اے زیاں اندیش فکرِ سود کن
ہر کہ باشد تند و زور آور شقی است | زندگی مستحکم از نفیِ خودی است
روحِ نیکاں از علف یابد غذا | تارک اللحم (۳) است مقبولِ خدا

(۱) کذّاب اشر و نحس مستمر قرآنی الفاظ ہیں۔۱۲- (۲) دستور: شریعت ۱۲ (۳) تارک اللحم: گوشت کا تارک ۱۲

تیزیِٔ دنداں ترا رسوا کند (۱) دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند

جنت از بہرِ ضعیفان است و بس (۲) قوت از اسباب خسران است و بس

جستجوے عظمت و سطوت شر است | تنگدستی از امارت خوشتر است

برقِ سوزاں در کمینِ دانہ نیست | دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست

ذرہ شو صحرا مشو گر عاقلی! | تا ز نورِ آفتابے برخوری

اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند | ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند

زندگی را می کند ناپایدار | جبر و قہر و انتقام و اقتدار

سبزہ پامال است و روید بار بار | خوابِ مرگ از دیدہ شوید بار بار

غافل از خود شو اگر فرزانۂ | گر ز خود غافل نۂ دیوانۂ

چشم بند و گوش بند و لب بہ بند | تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند

ایں علف زارِ جہاں ہیچ است ہیچ | تو بریں موہوم اے ناداں مپیچ

(۱) اعمیٰ : اندھا، نابینا ۱۲ (۲) خسران : گھاٹا، خسارہ ۱۲

خیلِ شیران از سخت کوشی خستہ بود — دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود

آمدش این پندِ خواب آور پسند — خورد از خامی فسونِ گوسفند

آنکہ کردے گوسفنداں را شکار — کرد دینِ گوسفندی اختیار

با پلنگاں سازگار آمد علف — گشت آخر گوہرِ شیری خزف

از علف آں تیزیٔ دنداں نماند — ہیبتِ چشمِ شرر افشاں نماند

دل بتدریج از میانِ سینہ رفت — جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

آں جنونِ کوششِ کامل نماند — آں تقاضائے عمل در دل نماند

اقتدار و عزم و استقلال رفت — اعتبار و عزت و اقبال رفت

پنجہ ہائے آہنیں بے زور شد — مردہ شد دلہا و تنہا گور شد

زورِ تن کاہید و خوفِ جاں فزود — خوفِ جاں سرمایۂ ہمت ربود

صد مرض پیدا شد از بے ہمتی — کوتہ دستی بیدلی دوں فطرتی

شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت — انحطاطِ[1] خویش را تہذیب گفت

(۱) انحطاط: روحانی اور جسمانی تنزل ۱۲-

حقائق ابدی پر اساس ہے اس کی
یہ زندگی ہے نہیں ہے طلسم افلاطون

در معنی اینکه افلاطونِ یونانی که تصوف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیّه از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفته بر مسلکِ گوسفندی رفته است و از تخیّلاتِ او احتراز واجب است

راهبِ دیرینه افلاطون حکیم | از گروهِ گوسفندانِ قدیم

رخشِ او در ظلمتِ معقول گم (۱) | در کهستانِ وجود افگنده سم

آنچنان افسونِ نامحسوس خورد | اعتبار از دست و چشم و گوش برد

گفت سرِّ زندگی در مردن است | شمع را صد جلوه از افسردن است

بر تخیلهائے ما فرمان رواست | جامِ او خواب آور و گیتی رُباست

---

(۱) رخش : گھوڑا ظلمتِ معقول : فلسفے کی تاریکی ۱۲ -

گوسفندے در لباسِ آدم است | حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است

عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند | عالمِ اسباب را افسانہ خواند

کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات | قطعِ شاخِ سروِ رعنائے حیات

فکرِ افلاطوں زیاں را سود گفت | حکمتِ او بود را نابود گفت

فطرتش خوابید و خوابے آفرید | چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید

بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود | جانِ او وارفتۂ معدوم بود

منکرِ ہنگامۂ موجود گشت (۱) | خالقِ اعیانِ نامشہود گشت

زندہ جاں را عالمِ امکاں خوش است | مُردہ دل را عالمِ اعیاں خوش است

آہُوش بے بہرہ از لطفِ خرام | لذّتِ رفتارِ کبکش حرام

---

(۱) اس شعر میں افلاطوں کے مشہور مسئلۂ اعیان کی طرف اشارہ ہے جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے۔ افسوس ہے کہ اس مسئلے کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے۔ فارابی نے الجمع بین الرائین میں ارسطو اور افلاطوں کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی ہے۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکما میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطوں کا تتبع کیا ہے۔ عربی اور فارسی جاننے والے اگر ان کتب کی طرف توجہ کریں انگریزی دانوں کو فلسفۂ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی۔

نگاہ دور رس پہ رکھتا ہے ہر دانشمند
حیات ہے شب تاریک میں شرر کی نمود

شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب
طائرش را سینہ از دم بے نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانہ اش
از طپیدن بے خبر پروانہ اش

راہبِ ما چارہ غیر از رم نداشت
طاقتِ غوغائے ایں عالم نداشت

دل بسوزِ شعلۂ افسردہ بست
نقشِ آں دنیائے افیوں خوردہ بست

از نشیمن سوئے گردوں پر کشود
باز سوئے آشیاں نامد فرود

در خمِ گردوں خیالِ او گم است
من ندانم دُردِ یا خشتِ خم است

قومہا از سُکرِ او مسموم گشت
خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

سر عقل فلک رسیدہ تیرگانہ شبخون بہ
یک ذرہ دردِ دل از علم فلاطوں بہ۔

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرمِ خوں انساں ز داغِ آرزو — آتشِ ایں خاک از چراغِ آرزو

از تمنا مے بجام آمد حیات — گرمِ خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس — آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دامِ آرزو — حسن را از عشق پیغامِ آرزو

از چہ رو خیزد تمنّا دمبدم؟ — ایں نواے زندگی را زیر و بم

ہر چہ باشد خوب و زیبا و جمیل — در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت — آرزوہا آفریند در دلت

حسن خلّاقِ بہارِ آرزوست — جلوہ اش پروردگارِ آرزوست

سینۂ شاعر تجلی زارِ حسن — خیزد از سینائے او انوارِ حسن

از نگاہش خوب گردد خوب تر — فطرت از افسونِ او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخته است ‎ ‎ ‎ غازه اش رخسارِ گل افروخته است

سوزِ او اندر دلِ پروانه ها ‎ ‎ ‎ عشق را رنگیں از و افسانه ها

بحر و بر پوشیده در آب و گلش ‎ ‎ ‎ صد جهانِ تازه مضمر در دِلش

در دماغش نادمیده لاله ها ‎ ‎ ‎ ناشنیده نغمه ها هم ناله ها

فکرِ او با ماه و انجم همنشیں ‎ ‎ ‎ زشت را ناآشنا خوب آفریں

خضر و در ظلماتِ او آبِ حیات ‎ ‎ ‎ زنده تر از آبِ چشمش کائنات

ما گران سیریم و خام و ساده ایم ‎ ‎ ‎ در رهِ منزل زپا افتاده ایم

عندلیبِ او نوا پرداخت است ‎ ‎ ‎ حیلهٔ از بهرِ ما انداخت است

تا کشد مارا بفردوسِ حیات ‎ ‎ ‎ حلقهٔ کامل شود قوسِ حیات

کاروانها از درایش گام زن ‎ ‎ ‎ در پئے آوازِ نایش گام زن

چوں نسیمش در ریاضِ ما وزد ‎ ‎ ‎ نرمک اندر لاله و گل می خزد

از فریبِ او خود افزا زندگی ‎ ‎ ‎ خود حساب (۱) و ناشکیبا زندگی

(۱) خود حساب: محاسبۂ نفس کرنے والا - ۱۲

اہلِ عالم را صلا بر خواں کنند
آتشِ خود را چو باد ارزاں کنند

وائے قومے کز اجل گیرد برات (۱) شاعرش وابوسد از ذوقِ حیات

خوش نماید زشت را آئینہ اش
در جگر صد نشتر از نوشینہ اش

بوسۂ او تازگی از گل برد
ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد

سستِ اعصابِ تو از افیونِ او
زندگانی قیمتِ مضمونِ او

می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو
جرّہ شاہیں از دمِ سردش تذرو

ماہی و از سینہ تا سر آدم است (۲) چوں بناتِ آشیاں اندر یم است

از نوا بر ناخدا افسوں زند
کشتیش در قعرِ دریا افگند

نغمہ ہایش از دلت دزدد ثبات
مرگ را از سحرِ او دانی حیات

---

(۱) وابوسیدن: روگردانی کرنا۔ ۱۲۔ (۲) بناتِ آشیاں در یم: سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں۔ ملاحوں کے توہمات کے رو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہاز راں اُنکی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہوتے ہیں۔ ۱۲

دایهٔ هستی ز جانِ تو برد (۱) لعلِ عنابی ز کانِ تو برد

چوں نیاں پیرایه بندد سود را / می کند مذموم هر محمود را

در یمِ اندیشه اندازد ترا / از عمل بیگانه می سازد ترا

خسته و ما از کلاش خسته تر / انجمن از دورِ جامش خسته تر

جوے برقے نیست در نیسانِ او / یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او

حُسنِ او را با صداقت کار نیست (۲) / در یمش جز گوهرِ تف دار نیست

خواب را خوشتر ز بیداری شمرد / آتشِ ما از نفسهایش فسرد

قلبِ مسموم از سرودِ بُلبُلش / خفته مارے زیرِ انبارِ گلش

از خُم و مینا و جامش الحذر

از مئے آئینه فامش الحذر

اے ز پا افتادهٔ صهبائے او / صبحِ تو از مشرقِ مینائے او

---

(۱) دایه: خواہش آرزو ۱۲ - (۲) تف دار: عیب دار ۱۲

اے دلت از نغمہ ہائیش سرد جوش ۔۔۔ زہرِ قاتل خوردۂ از راہِ گوش

اے دلیلِ انحطاطِ انداز تو ۔۔۔ از نوا افتادہ تارِ سازِ تو

آں چناں زار از تن آسانی شدی ۔۔۔ در جہاں ننگِ مسلمانی شدی

از رگِ گل می تواں بستن ترا ۔۔۔ از نسیمے می تواں خستن ترا

عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو ۔۔۔ زشت رو تمثالش از بہزادِ تو

زرد از آزارِ تو رخسارِ او ۔۔۔ سستئ تو بردہ سوز از نارِ او

خستہ جاں از خستہ جانیہائے تو ۔۔۔ ناتواں از ناتوانیہائے تو

گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش ۔۔۔ کلفتِ آہے متاعِ خانہ اش

سرخوش از دریوزۂ میخانہ ہا ۔۔۔ جلوہ دزدِ روزنِ کاشانہ ہا

ناخوشے افسردۂ آزردۂ ۔۔۔ از لگد کوبِ نگہباں مُردۂ

از غماں مانندِ نے کاہیدۂ ۔۔۔ وز فلک صد شکوہ برلب چیدۂ

لابہ و کیں جوہرِ آئینہ اش ۔۔۔ ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش

پست بخت و زیر دست و دون نہاد — ناسزا و نا امید و نامراد

شیونش از جانِ تو سرمایہ برد — لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ برد

وائے بر عشقے کہ نارِ او فسرد
در حرم زائید و در بتخانہ مُرد

اے میانِ کیسہ ات نقدِ سخن — بر عیارِ زندگی او را بزن

فکرِ روشن بیں عمل را رہبر است — چوں درخشِ برق پیش از تندر است

فکرِ صالح در ادب می بایدت — رجعتے سوئے عرب می بایدت

دل بہ سلمائے عرب باید سپرد (۱) — تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کرد

از چمن زارِ عجم گل چیدۂ — نوبہارِ ہند و ایراں دیدۂ

اندکے از گرمیِ صحرا بخور — بادۂ دیرینہ از خرما بخور

سر یکے اندر برِ گرمش بدہ — تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ

(۱) سلمیٰ ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدینؒ کے مقولہ اَمسیتُ کُردیّاً ۔ واَصبحتُ عربیّاً کی طرف اشارہ ہے ؎

مدّتے غلطیدۂ اندر حریر (۱) خو بہ کرباسِ درشتے ہم بگیر
قرنہا بر لالہ پا کوبیدۂ عارض از شبنم چو گل شوئیدۂ
خویش را بر ریگِ سوزاں ہم بزن غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن
مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا در چمن زاراں نشیمن تا کجا
اے ہما از یمنِ دامت ارجمند آشیانے ساز بر کوہِ بلند
آشیانے برق و تندر دربرے (۲) از کنامِ جرّہ بازاں برترے
تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات
جسم و جانت سوزد از نارِ حیات

---

(۱) ایک قسم کا سخت کپڑا۔۱۲۔ (۲) کنام: باز کے رہنے کی جگہ۔

در بیان این که تربیتِ خودی را سه مراحل است

مرحلهٔ اوّل را اطاعت و مرحلهٔ دوم را ضبطِ نفس

و مرحلهٔ سوم را نیابتِ الٰہی نامیده اند

مرحلهٔ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است　　صبر و استقلال کارِ اشتر است

گامِ او در راه کم غوغاستے (۱)　　کاروان را زورقِ صحراستے

---

(۱) زورق کشتی ۔

نقشِ پایش قسمتِ ہر بیشۂ — کم خور و کم خواب و محنت پیشۂ
مست زیرِ بارِ محمل می رود — پاے کوباں سوے منزل می رود
سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش — در سفر صابر تر از اسوارِ خویش
تو ہم از بارِ فرائض سر متاب (۱) — برخوری از عندہٗ حسن المآب
در اطاعت کوش اے غفلت شعار (۲) — می شود از جبر پیدا اختیار
ناکس از فرماں پذیری کس شود (۳) — آتش ار باشد ز طغیاں خس شود
ہر کہ تسخیرِ مہ و پرویں کند — خویش را زنجیریِ آئیں کند
باد را زنداں گلِ خوشبو کند — قید بو را نافۂ آہو کند
می زند اختر سوئے منزل قدم — پیشِ آئینے سرِ تسلیم خم
سبزہ بر دینِ نمو روئیدہ است — پائمال از ترکِ آں گردیدہ است

(۱) تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف ۱۲ - (۲) اس شعر میں الٰہیات اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے کہ اعلےٰ اور سچی حریت اطاعت یعنے پابندیٔ فرائض سے پیدا ہوتی ہے - ۱۲ (۳) طغیاں : سرکشی - حد سے گذر جانا - ۱۲

لالہ پیہم سوختن قانونِ او | بر جہد اندر رگِ او خونِ او
قطرہا دریاست از آئینِ وصل | ذرّہ ہا صحراست از آئینِ وصل
باطنِ ہر شے ز آئینے قوی | تو چرا غافل زاین ساماں روی
باز اے آزادِ دستورِ قدیم | زینتِ پا کن ہماں زنجیرِ سیم
شکوہ سنجِ سختیٔ آئیں مشو
از حدودِ مصطفےٰ بیروں مرو

مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است | خود پرست و خودسوار و خود سر است
مرد شو آور زمامِ او بکف | تا شوی گوہر اگر باشی خزف
ہر کہ بر خود نیست فرمانش رواں | می شود فرماں پذیر از دیگراں
طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند | با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں — خوفِ آلامِ زمین و آسماں

حبِّ مال و دولت و حبِّ وطن — حبِّ خویش و اقربا و حبِّ زن

امتزاجِ ماؤ طیں تن پرور است — کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست — ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش — خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست — خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

ہر کہ در اقلیمِ لا آباد شد — فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ماسوا قطعِ نظر (۱) — می نہد ساطور بر حلقِ پسر

با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است — جاں بچشمِ او ز باد ارزاں تر است

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز — قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است (۲) — قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

---

(۱) ساطور: چھری حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲

(۲) اِنَّ الصَّلٰوۃَ تَنْھٰی عَنِ الْفَحْشَاءِ الخ (آیۂ شریفہ)۔

روزه بر جوع و عطش شبخون زند (۱) خیبرِ تن پروری را بشکند

مومناں را فطرت افروز است حج ہجرت آموز و وطن سوز است حج

طاعتے سرمایۂ جمعیتے ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے

حُبِّ دولت را فنا سازد زکوٰۃ ہم مساوات آشنا سازد زکوٰۃ

دل ز حتّٰی تنفقوا محکم کند (۲) زر فزاید الفتِ زر کم کند

ایں ہمہ اسبابِ استحکامِ تست پختۂ محکم اگر اسلامِ تست

اہلِ قوت شو ز وردِ یا قوی
تا سوارِ اُشترِ خاکی شوی

مرحلۂ سوم نیابتِ الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی

---

(۱) جوع و عطش: بھوک اور پیاس ۔ ۱۲ ۔ (۲) لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوا (آیہ شریفہ)

تا جہاں باشد جہاں آرا شوی (۱) تاجدارِ ملکِ لایبلیٰ شوی

نائبِ حق در جہاں بودن خوش است بر عناصر حکمراں بودن خوش است

نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است ہستیٔ او ظلِ اسمِ اعظم است

از رموزِ جزو و کل آگہ بود در جہاں قائم بامر اللہ بود

خیمہ چوں در وسعتِ عالم زند ایں بساطِ کہنہ را برہم زند

فطرتش معمور و می خواہد نمود عالمے دیگر بیارد در وجود

صد جہاں مثلِ جہانِ جزو و کل روید از کشتِ خیالِ او چو گل

پختہ سازد فطرتِ ہر خام را از حرم بیروں کند اصنام را

نغمہ زا تارِ دل از مضرابِ او بہرِ حق بیدارئ او خوابِ او

شیب را آموزد آہنگِ شباب (۲) می دہد ہر چیز را رنگِ شباب

نوعِ انساں را بشیر و ہم نذیر ہم سپاہی ہم سپہگر ہم امیر

(۱) ملک لایبلیٰ یعنی وہ ملک جو زمانے کے دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے ۱۲۔ (۲) شیب۔ بڑھاپا۔ ۱۲

مدعاے علم الاسما استے (۱) ہم سرِ سبحان الذی اسرا استے

از عصا دستِ سفیدش محکم است (۲) قدرتِ کامل بعلمش توام است

چوں عناں گیرد بدست آں شہسوار تیز تر گردد سمندِ روزگار

خشک سازد ہیبتِ او نیل را (۳) می برد از مصر اسرائیل را

از قُمِ او خیزد اندر گورِ تن مردہ جانہا چوں صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است از جلالِ او نجاتِ عالم است

ذرہ خورشید آشنا از سایہ اش قیمتِ ہستی گراں از مایہ اش

زندگی بخشد ز اعجازِ عمل می کند تجدیدِ اندازِ عمل

جلوہ ہا خیزد ز نقشِ پاے او صد کلیم آوارۂ سیناے او

زندگی را می کند تفسیرِ نو می دہد ایں خواب را تعبیرِ نو

ہستیِ مکنونِ او رازِ حیات نغمۂ نشنیدۂ سازِ حیات

---

(۱) تلمیح ہے آیاتِ قرآنی کی طرف ۱۲ - (۲) دستِ سفید حضرت موسیٰؑ کا روشن ہاتھ ۱۲

(۳) اس شعر میں حضرت موسیٰؑ کے قصے کی طرف تلمیح ہے - ۱۲

طبعِ مضموں بندِ فطرت خوں شود — تا دو بیتِ ذاتِ او موزوں شود

مشتِ خاکِ ما سرِ گردوں رسید — زیں غبار آں شہسوار آید پدید

خفتہ در خاکسترِ امروزِ ما — شعلۂ فردائے عالم سوزِ ما

غنچۂ ما گلستاں در دامن است — چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است

اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا (۱) — اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا

رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو — در سوادِ دیدہ ہا آباد شو

شورشِ اقوام را خاموش کن — نغمۂ خود را بہشتِ گوش کن

خیز و قانونِ اخوت ساز دہ — جامِ صہبائے محبت باز دہ

باز در عالم بیار ایامِ صلح — جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح

نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی — کاروانِ زندگی را منزلی

ریخت از جورِ خزاں برگِ شجر — چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر

سجدہ ہائے طفلک و برنا و پیر — از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

از وجودِ تو سر افرازیم ما
پس به سوزِ این جہاں سوزیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰ رضؓ

مسلمِ اوّل شہِ مرداں علیؓ
عشق را سرمایۂ ایماں علیؓ

از ولائے دودمانش زندہ ام
در جہاں مثلِ گہر تابندہ ام

نرگسم وارفتۂ نظّارہ ام
در خیابانش چو بو آوارہ ام

زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست
مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست

خاکم و از مہرِ او آئینہ ام
می تواں دیدن نوا در سینہ ام

از رخِ او فال پیغمبر گرفت
ملتِ حق از شکوہش فر گرفت

قوّتِ دینِ مبیں فرمودہ اش
کائنات آئیں پذیر از دودہ اش

مُرسلِ حق کرد نامش بوتراب — حق یداللہ خواند در اُمّ الکتاب

ہر کہ دانائے رموزِ زندگیست — سرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است — عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردوں رس زمیں پیما ازو — چشم کور و گوش ناشنوا ازو

از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست — رہرواں را دل بریں رہزن شکست

شیرِ حق ایں خاک را تسخیر کرد — ایں گلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است — بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مرد کشور گیر از کرّاری است — گوہرش را آبرو خودداری است

ہر کہ در آفاق گردد بوتراب (۱) — باز گرداند ز مغرب آفتاب

ہر کہ زیں بر مرکبِ تن تنگ بست — چوں نگیں بر خاتمِ دولت نشست

زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است — دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاہی یداللّٰہی کند — از یداللّٰہی شہنشاہی کند

ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم | زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمراں باید شدن بر خاکِ خویش | تا مئے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذہبِ پروانگی است (۱) | خاک را اب شو کہ ایں مردانگی است

سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن | تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

از گلِ خود آدمے تعمیر کن | آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی نہ دیوار و درے | خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخِ ناہنجار تنگ | جامِ تو فریادیٔ بیدادِ سنگ

نالہ و فریاد و ماتم تا کجا | سینہ کوبیہائے پیہم تا کجا

در عمل پوشیدہ مضمونِ حیات | لذّتِ تخلیق قانونِ حیات

خیز و خلّاقِ جہانِ تازہ شو | شعلہ در بر کن خلیلؔ آوازہ شو

با جہانِ نامساعد ساختن | ہست در میداں سپر انداختن

(۱) حضرت علی مرتضیٰؓ کی کنیت (ابو تراب یعنے مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے۔ ۱۲

مردِ خود دارے کہ باشد پختہ کار   با مزاجِ او بسازد روزگار

گر نہ سازد با مزاجِ او جہاں   می شود جنگ آزما با آسماں

بر کند بنیادِ موجودات را   می دہد ترکیبِ نو ذرّات را

گردشِ ایّام را برہم زند   چرخِ نیلی فام را برہم زند

می کند از قوتِ خود آشکار   روزگارِ نو کہ باشد سازگار

در جہاں نتواں اگر مردانہ زیست   ہمچو مرداں جاں سپردن زندگیست

آزماید صاحبِ قلبِ سلیم   زورِ خود را از مہماتِ عظیم

عشق با دشوار ورزیدن خوش است   چوں خلیلؑ از شعلہ گل چیدن خوش است

ممکناتِ قوتِ مردانِ کار   گردد از مشکل پسندی آشکار

حربۂ دوں ہمتاں کین است و بس   زندگی را ایں یک آئین است و بس

زندگانی قوتِ پیدا استے   ق   اصلِ او از ذوقِ استیلا استے

عفوِ بیجا سردئ خونِ حیات   سکتۂ در بیتِ موزونِ حیات

هر کہ در قعرِ مذلت ماندہ است
ناتوانی را قناعت خواندہ است

ناتوانی زندگی را رہزن است
بطنش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تہی است
شیرش از بہرِ ذمائم فربہی است

ہوشیار اے صاحبِ عقلِ سلیم
در کمینہا می نشیند ایں غنیم

گر خردمندی فریبِ او مخور
مثلِ حربا ہر زماں رنگش دگر (۱)

شکلِ او اہلِ نظر نشناختند
پردہ ہا بر روئے او انداختند

گاہ او را رحم و نرمی پردہ دار
گاہ می پوشد ردائے انکسار

گاہ او مستور در مجبوری است
گاہ پنہاں در تہِ معذوری است

چہرہ در شکلِ تن آسانی نمود
دل ز دستِ صاحبِ قوّت ربود

با توانائی صداقت توام است
گر خود آگاہی ہمیں جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوت است
شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

(۱) حربا: ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے ۱۲۔

مدّعی گر مایہ دار از قوت است — دعوئ او بے نیاز از حجت است

باطل از قوت پذیرد شانِ حق — خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کُنِ او زہر کوثر می شود — خیر را گوید شرے شر می شود

اے ز آدابِ امانت بے خبر! — از دو عالم خویش را بہتر شمر!

از رموزِ زندگی آگاہ شو — ظالم و جاہل ز غیر اللہ شو

چشم و گوش و لب کشا اے ہوشمند

گر نہ بینی راہِ حق بر من بخند

حکایتِ نوجوانے از مرو کہ پیشِ حضرت سیّد مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیّدِ ہجویر مخدومِ اُمم (۱) — مرقدِ او پیرِ سنجر را حرم

(۱) پیر سنجر۔ خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری رحؒ کے مزار پر تشریف لائے تھے۱۲

بندہاے کوہسار آساں گسیخت — در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

عہدِ فاروقؓ از جمالش تازہ شد — حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزتِ اُمُّ الکتاب — از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت — صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصدِ طیارِ عشق — از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم — گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو — واردِ لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیدِ والا جناب — تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعداستم — درمیانِ سنگہا میناستم

با من آموز اے شہِ گردوں مکاں — زندگی کردن میانِ دشمناں

پیرِ داناے کہ در ذاتش جمال — بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرم از رازِ حیات — غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشهٔ اغیار شو ‏ قوتِ خوابیدهٔ بیدار شو

سنگ چون بر خود گمانِ شیشه کرد ‏ شیشه گردید و شکستن پیشه کرد

ناتوان خود را اگر رهرو شمرد ‏ نقدِ جانِ خویش با رهزن سپرد

تا کجا خود را شماری ماء و طین (۱) ‏ از گلِ خود شعلهٔ طور آفرین

با عزیزان سرگران بودن چرا ‏ شکوه سنجِ دشمنان بودن چرا

راست میگویم عدو هم یارِ تست ‏ هستیِ او رونقِ بازارِ تست

هر که دانائے مقاماتِ خودی است ‏ فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است

کشتِ انسان را عدو باشد سحاب ‏ ممکناتش را بر انگیزد ز خواب

سنگِ ره آب است اگر همت قوی است ‏ سیل را پست و بلندِ جاده چیست

سنگِ ره گردد فسانِ تیغِ عزم ‏ قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم

مثلِ حیوان خوردن آسودن چه سود ‏ گر بخود محکم نهٔ بودن چه سود

خویش را چون از خودی محکم کنی ‏ تو اگر خواهی جهان برهم کنی

(۱) ماء و طین — پانی اور مٹی

گر فنا خواہی ز خود آزاد شو
گر بقا خواہی بخود آباد شو

چیست مُردن از خودی غافل شدن
تو چہ پنداری فراقِ جان و تن؟

در خودی کن صورتِ یوسف مقام
از اسیری تا شہنشاہی خرام

از خودی اندیش و مردِ کار شو
مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

شرحِ راز از داستانہا می کنم
غنچہ از زورِ نفس وا می کنم

"خوشتر آں باشد کہ سرِّ دلبراں
گفتہ آید در حدیثِ دیگراں"

حکایتِ طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود
در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزۂ الماس در گلزار دید
تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزۂ خورشید تاب — مرغِ ناداں سنگ را پنداشت آب

مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد — زد برو منقار و کامش تر نشد

گفت الماس اے گرفتارِ ہوس! — تیز بر من کردہ منقارِ ہوس

قطرۂ آبے نیم ساقی نیم — من برائے دیگراں باقی نیم

قصدِ آزارم کنی دیوانۂ — از حیاتِ خودنما بیگانۂ

آبِ من منقارِ مرغاں بشکند — آدمی را گوہرِ جاں بشکند

طائر از الماس کامِ دل نیافت — روے خویش از ریزۂ تابندہ تافت

حسرت اندر سینہ اش آباد گشت — در گلوے او نوا فریاد گشت

قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے — تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے

تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب — لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب

کوکبِ رم خوے گردوں زادۂ — یکدم از ذوقِ نمود استادۂ

صد فریب از غنچہ و گل خوردۂ — بہرۂ از زندگی نابردۂ

مثلِ اشکِ عاشقِ دلدادۂ　　زیبِ مژگانے چکیدن آمادۂ

مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید　　در دہانش قطرۂ شبنم چکید

اے کہ می خواہی ز دشمن جاں بری　　از تو پرسم قطرۂ یا گوہری؟

چوں ز سوزِ تشنگی طائر گداخت　　از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت

قطرہ سخت اندام و گوہر خو نبود　　ریزۂ الماس بود و او نبود

غافل از حفظِ خودی یک دم مشو　　ریزۂ الماس شو شبنم مشو

پختہ فطرت صورتِ کہسار باش　　حاملِ صد ابرِ دریا بار باش

خویش را دریاب از ایجابِ خویش　　سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمہ پیدا کن از تارِ خودی

آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے — با تو میگویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال — اے امینِ جلوہ ہاے لازوال

ہمدمیم و ہست و بودِ ما یکیست — در جہاں اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکاں میرم ز دردِ ناکسی — تو سرِ تاجِ شہنشاہاں رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک — از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک

روشن از تاریکیٔ من مجمر است — پس کمالِ جوہرم خاکستر است

پشتِ پا ہر کس مرا بر سر زند — بر متاعِ ہستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست — برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست؟

موجۂ دودے بہم پیوستۂ — مایہ دارِ یک شرارِ جستۂ

مثلِ انجم روے تو ہم خوے تو — جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوے تو

گاه نورِ دیدۂ قیصر شوی   گاه زیبِ دستۂ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکتہ بیں!   تیرہ خاک از پختگی گردد نگیں

تا بہ پیرامونِ خود در جنگ شد   پختہ از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد   سینہ ام از جلوہ ہا معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش   سوختی از نرمیِ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش   پختہ مثلِ سنگ شو الماس باش

می شود از وے دو عالم مستنیر   ہر کہ باشد سخت کوش و سخت گیر

مشتِ خاکے اصلِ سنگِ اسود است   کو سر از جیبِ حرم بیروں زد است

رتبہ اش از طور بالاتر شد است   بوسہ گاہِ اسود و احمر شد است

در صلابت آبروئے زندگی است

ناتوانی ناکسی ناپختگی است

حکایتِ شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ در معنی ایں کہ تسلسلِ حیاتِ ملیہ از محکم گرفتن روایاتِ مخصوصۂ ملّیہ می باشد

در بنارس برہمنے محترمے (۱) | سر فرو اندر یمِ بود و عدم
بہرۂ وافر ز حکمت داشتے | با خدا جویاں ارادت داشتے
ذہنِ او گیرائے ندرت کوش بود | با ثریا عقلِ او ہمدوش بود
آشیانش صورتِ عنقا بلند | مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند
مدّتے مینائے او در خوں نشست | ساقیٔ حکمت بجامش مے نہ بست
در ریاضِ علم و دانش دام چید | چشمِ دانش طائرِ معنی ندید

(۱) [illegible]

ناخنِ فکرش بخوں آلودہ ماند — عقدۂ بود و عدم نکشودہ ماند

آہ بر لب شاہدِ حرمانِ او — چہرہ غمّاز دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخ کاملے — آنکہ اندر سینہ پروردے دلے

گوش بر گفتارِ آں فرزانہ داد — بر لبِ خود مُہرِ خاموشی نہاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند — اندکے عہدِ وفا با خاک بند

تا شدی آوارۂ صحرا و دشت — فکرِ بیباکِ تو از گردوں گذشت

با زمیں در ساز اے گردوں نورد — در تلاشِ گوہرِ انجم مگرد

من نگویم از بتاں بیزار شو — کافری شائستۂ زنّار شو

اے امانت دارِ تہذیبِ کہن — پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیّت حیاتِ ملت است — کفر ہم سرمایۂ جمعیّت است

تو کہ ہم در کافری کامل نۂ — در خورِ طوفِ حریمِ دل نۂ

ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور — تو ز آذر من ز ابراہیمؑ دور

قیسِ ما سودائیِ محمل نشد — در جنونِ عاشقی کامل نشد

مُرد چون شمعِ خودی اندر وجود

از خیالِ آسمان پیما چہ سود

آب زد در دامنِ کہسار چنگ — گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ

اے ز صبحِ آفرینش یخ بدوش — پیکرت از رودہا زنار پوش

حق ترا با آسمان ہمراز ساخت — پات محرومِ خرامِ ناز ساخت

طاقتِ رفتار از پایت ربود — این وقار و رفعت و تمکین چہ سود

زندگانی از خرامِ پیہم است — برگ و سازِ ہستیِ موج از رم است

کوہ چون این طعنہ از دریا شنید — ہم چو بحرِ آتش از کین بر دمید

گفت اے پہنائے تو آئینہ ام — چون تو صد دریا درونِ سینہ ام

این خرامِ ناز سامانِ فناست — ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست

از مقامِ خود نداری آگہی — بر زیانِ خویش نازی ابلہی!

اے ز ضبطِ چرخِ گرداں زادۂ (۱) از تو بہتر ساحلِ افتادۂ

ہستیٔ خود نذرِ قلزم ساختی پیشِ رہزن نقدِ جاں انداختی

ہمچو گل در گلستاں خوددار شو (۲) بہرِ نشرِ بوئے گلچیں مرو

زندگی بر جائے خود بالیدن است از خیابانِ خودی گل چیدن است

قرنہا بگذشت و من پا در گلم تو گماں داری کہ دور از منزلم

ہستیم بالید و تا گردوں رسید زیرِ دامانم ثریّا آرمید

ہستیٔ تو بے نشاں در قلزم است (۳) ذرۂ من سجدہ گاہِ انجم است

چشمِ من بینائے اسرارِ فلک آشنا گوشم ز پروازِ ملک

تا ز سوزِ سعی پیہم سوختم لعل و الماس و گہر اندوختم

در درونم سنگ و اندر سنگ نار (۴) آب را بر نارِ من نبود گذار"

قطرۂ خود را بپائے خود مریز در تلاطم کوش و با قلزم ستیز

آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو

(۱) ہنود کا عقیدہ ہے کہ رودِ گنگا کا سرچشمہ آسمان پر ہے ۱۲

یا خود افرا شو سبک رفتار شو ‏ ‏ ابر برق انداز و دریا بار شو

از تو قلزم گدیۂ طوفاں کند ‏ ‏ شکوہ ہا از تنگیٔ داماں کند

کمتر از موجے شمارد خویش را

پیشِ پائے تو گذارد خویش را

در بیان ایں کہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرک او جوع الارض (۱) باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ رنگ دہ (۲) ‏ ‏ عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

(۱) جوع الارض بتسخیر ممالک ۱۲ (۲) صبغۃ اللہ تلمیح ہے آیۂ شریفہ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰہِ صِبْغَۃً کی طرف ۱۲

طبعِ مسلم از محبت قاہر است (۱) مسلم ار عاشق نباشد کافر است

تابعِ حق دیدنش نادیدنش خوردنش نوشیدنش خوابیدنش

در رضایش مرضیٔ حق گم شود "ایں سخن کے باورِ مردم شود"

خیمہ در میدانِ اِلّا اللّٰہ زدست در جہاں شاہد علی الناس آمدست

شاہدِ حالش نبیِ انس و جاں شاہدے صادق ترینِ شاہداں

قال را بگذار و بابِ حال زن نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن

در قبائے خسروی درویش زی دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قربِ حق از ہر عمل مقصود دار تا ز تو گردد جلالش آشکار

صلح شر گردد چو مقصود است غیر گر خدا باشد غرض جنگ است خیر

گر نہ گردد حق ز تیغِ ما بلند جنگ باشد قوم را نا ارجمند

حضرتِ شیخِ میانمیرؒ ولی ہر خفی از نورِ جانِ او جلی

بر طریقِ مصطفےٰ محکم پئے نغمۂ عشق و محبت را نئے

(۱) [حاشیہ: مثنوی]

تربتش ایمانِ خاکِ شہرِ ما — مشعلِ نورِ ہدایت بہرِ ما

بر درِ او جبہہ فرسا آسماں — از مریدانش شہِ ہندوستاں

شاہ تخمِ حرص در دل کاشتے — قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے

از ہوس آتش بجاں افروختے — تیغ را ہَل مِن مزید آموختے

در دکن ہنگامہ ہا بسیار بود — لشکرش در عرصۂ پیکار بود

رفت پیشِ شیخِ گردوں پایۂ — تا بگیرد از دعا سرمایۂ

مسلم از دنیا سوے حق رم کند — از دُعا تدبیر را محکم کند

شیخ از گفتارِ شہ خاموش ماند — بزمِ درویشاں سراپا گوش ماند

تا مریدے سکّۂ سیمیں بدست — لب کشود و مُہرِ خاموشی شکست

گفت ایں نذرِ حقیر از من پذیر — اے ز حق آوارگاں را دستگیر

غوطہ ہا زد در خوئے محنت تنم (۱) — تا گرہ زد درہمے را دامنم

(۱) خوے (بلفظ خے) پسینہ ۱۲

گفت شیخ این زرِ حقِ سلطانِ ماست — آنکہ در پیراہنِ شاہی گداست

حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است — شاہِ ما مفلس ترینِ مردم است

دیدہ بر خوانِ اجانب دوختہ است — آتشِ جوعش جہانے سوختہ است

قحط و طاعوں تابعِ شمشیرِ او — عالمے ویرانہ از تعمیرِ او

خلق در فریاد از ناداریش — از تہی دستی ضعیف آزاریش

سطوتش اہلِ جہاں را دشمن است — نوعِ انساں کارواں او رہزن است

از خیالِ خود فریب و فکرِ خام — می کند تاراج را تسخیر نام

عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم — ہر دو از شمشیرِ جوعِ[1] او دو نیم

آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست — جوعِ سلطاں ملک و ملت را فناست

ہر کہ خنجر بہرِ غیر اللہ کشید
تیغِ او در سینۂ او آرمید

(۱) جوع - بھوک ۱۲

اندرزِ میر نجات نقشبند المعروف بہ بابائے صحرائی

کہ برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرمودہ است

اے کہ مثلِ گُل زگِل بالیدۂ — تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ

از خودی مگذر بقا انجام باش — قطرۂ می باش و بحر آشام باش

تو کہ از نورِ خودی تابندۂ — گر خودی محکم کنی پایندۂ

سود در جیب ہمیں سوداستے — خواجگی از حفظِ ایں کالاستے

ہستی و از نیستی ترسیدۂ — اے سرت گردم غلط فہمیدۂ

چوں خبر دارم ز سازِ زندگی — با تو گویم چیست رازِ زندگی

غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن — پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن

(۱) اندرز: نصیحت ۱۲

زیرِ خاکستر شرار اندوختن — شعلہ گردیدن نظرہا سوختن

خانہ سوزِ محنتِ چل سالہ شو — طوفِ خود کن شعلۂ جوالہ شو

زندگی از طوفِ دیگر رستن است — خویش را بیت الحرم دانستن است

پرزن و از جذبِ خاک آزاد باش — ہمچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نۂ اے ہوشمند — بر سرِ غار آشیانِ خود مبند

اے کہ باشی در پئے کسبِ علوم — با تو میگویم پیامِ پیرِ روم

عُلم را بر تن زنی مارے بود — علم را بر دل زنی یارے بود

آگہی از قصۂ اخوندِ روم (۱) — آنکہ داد اندر حلب درسِ علوم

پائے در زنجیرِ توجیہاتِ عقل — کشتیش طوفانیٔ ظلماتِ عقل

موسیٔ بیگانۂ سینائے عشق — بیخبر از عشق و از سودائے عشق

از تشکک گفت و از اشراق گفت (۲) — وز حکم صد گوہرِ تابندہ سفت

(۱) [illegible]

(۲) تشکک و اشراق ۔ قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول ہیں موخر الذکر افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے مسلمانوں میں اسکے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جنکو سلطان صلاح الدین رح نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کرادیا تھا ۱۲

عقدہائے قولِ مشّائیں کشود (۱) نورِ فکرش ہر خفی را وا نمود

گرد و پیشش بود انبارِ کتب بر لبِ او شرحِ اسرارِ کتب

پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال (۲) جُست راہِ مکتبِ مُلّا جلال

گفت ایں غوغا و قیل و قال چیست ایں قیاس و وہم و استدلال چیست

مولوی فرمود ناداں لب ببند بر مقالاتِ خردمنداں مخند

پائے خویش از مکتبم بیروں گذار قیل و قال است ایں ترا با وے چہ کار

قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است شیشۂ ادراک را روشنگر است

سوزِ شمس از گفتۂ مُلّا فزود آتشے از جانِ تبریزی کشود

بر زمیں برقِ نگاہِ او فتاد خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد

آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت دفترِ آں فلسفی را پاک سوخت

مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق ناشناسِ نغمہائے سازِ عشق

(۱) مشّائین: حکما کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے ۱۲

(۲) کمال: حضرت شیخ کمال الدین جُنیدی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

گفت این آتش چساں افروختی | دفترِ اربابِ حکمت سوختی
گفت شیخ اے مسلمِ زنّار دار | ذوق و حال است این ترا با وے چہ کار
حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است | شعلۂ ما کیمیائے احمر است
ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ | (۱) از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ
آتشے افروز از خاشاکِ خویش | شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش
علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است | معنیٔ اسلام ترکِ آفل است

چوں ز بندِ آفل ابراہیم رست
درمیانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفا انداختی (۳) بہرِ نانے نقدِ دیں درباختی
گرم رو در جستجوے سرمۂ | واقف از چشمِ سیاہِ خود نۂ

(۱) تگرگ: اولہ
(۲) آفل: غروب ہونے والا - زوال پذیر - تلمیح آیۂ شریفہ
(۳) در قفا انداختن: بے پروائی کرنا ۱۲

آبِ حیواں از دمِ خنجر طلب — از دہانِ اژدہا کوثر طلب

ق

سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ — نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ

سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے — کیفِ حق از جامِ ایں کافر مجوے

مدّتے محوِ تگ و دو بودہ ام — رازدانِ دانشِ نو بودہ ام

باغباناں امتحانم کردہ اند — محرمِ ایں گلستانم کردہ اند

گلستانے لالہ زارِ عبرتے — چوں گلِ کاغذ سرابِ نکہتے

تا ز بندِ ایں گلستاں رستہ ام — آشیاں بر شاخِ طوبےٰ بستہ ام

دانشِ حاضر (۱) حجابِ اکبر است — بت پرست و بت فروش و بتگر است

پا بزندانِ مظاہر بستۂ — از حدودِ حس بروں ناجستۂ

در صراطِ زندگی از پا فتاد — بر گلوے خویشتن خنجر نہاد

آتشے دارد مثالِ لالہ سرد — شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد

فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند — در جہانِ جستجو ناشاد ماند

(۱) دانشِ حاضر یعنی موجودہ زمانہ کے علوم و فنون ۱۲

عشق افلاطونِ علّت‌ہای عقل　　بہ شود از نشترش سودای عقل

جملہ عالم ساجد و مسجودِ عشق　　سومناتِ عقل را محمودِ عشق

این مئے دیرینہ در میناش نیست

شورِ یاربُ قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی　　سروِ دیگر را بلند انداختی

مثلِ نے خود را ز خود کردی تہی　　بر نوای دیگراں دل می نہی

اے گدای ریزہ از خوانِ غیر　　جنسِ خود می جوئی از دکّانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت　　مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چوں آہو رمید　　ناوکِ صیّاد پہلویش درید

شد پریشاں برگِ گل چوں بوی خویش　　اے ز خود رم کردہ باز آ سوی خویش

اے امینِ حکمتِ اُمّ الکتاب　　وحدتِ گم گشتۂ خود باز یاب

ما کہ دربانِ حصارِ ملّتیم　　کافر از ترکِ شعارِ ملّتیم

ساقیِ دیرینہ را ساغر شکست — بزمِ رندانِ حجازی بر شکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما — خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتاں اسلام باخت — رشتۂ تسبیح از زنّار ساخت

پیرہا پیر از بیاضِ مو شدند (۱) — سخرہ بہرِ کودکانِ کو شدند

دِل ز نقشِ لا اِلٰہ بیگانۂ — از صنم ہائے ہوس بتخانۂ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش — آہ ازیں سوداگرانِ دیں فروش

با مُریداں روز و شب اندر سفر — از ضرورت ہائے ملّت بیخبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند — سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظاں ہم صوفیاں منصب پرست — اعتبارِ ملّتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت — مفتیِ دینِ مبیں فتوے فروخت

چیست یاراں بعد ازیں تدبیرِ ما

رُخ سوئے میخانہ دارد پیرِ ما

الوقتُ سَیفٌ

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعیؒ — عالمے سرخوش ز تاکِ شافعیؒ

فکرِ او کوکب ز گردوں چیدہ است (۱) — سیفِ بُرّاں وقت را نامیدہ است

من چہ گویم سرِّ ایں شمشیر چیست — آبِ او سرمایہ دار از زندگیست

صاحبش بالاتر از امید و بیم — دستِ او بیضاتر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود — بحر از محرومیٔ نم بر شود

در کفِ موسےٰ ہمیں شمشیر بود — کارِ او بالاتر از تدبیر بود

سینۂ دریائے احمر چاک کرد — قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجۂ حیدرؓ کہ خیبر گیر بود — قوّتِ او از ہمیں شمشیر بود

گردشِ گردونِ گرداں دیدنی است — انقلابِ روز و شب فہمیدنی است

(۱) الوقتُ سیفٌ مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا ۱۲

اے اسیرِ دوش و فردا در نگر درِ دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گِلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی وقت را مثلِ خطے پنداشتی

باز با پیمانۂ لیل و نہار فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

ساختی ایں رشتہ را زنّارِ دوش گشتۂ مثلِ بتاں باطل فروش

کیمیا بودی و مشتِ گِل شدی سرّ حق زائیدی و باطل شوی

مسلمی؟ آزادِ ایں زنّار باش شمعِ بزمِ ملّتِ احرار باش

تو کہ از اصلِ زماں آگہ نۂ از حیاتِ جاوداں آگہ نۂ

تا کجا در روز و شب باشی اسیر (۱) رمزِ وقت از لِی مَعَ اللہ یادگیر

این و آں پیدا است از رفتارِ وقت زندگی سرّیست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست وقت جاوید است و خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و ہم عید است وقت سرّ تابِ ماہ و خورشید است وقت

(۱) لِی مَعَ اللہ وقتٌ ۔ حدیث مشہور ۱۲

وقت را مثلِ مکاں گستردۂ امتیازِ دوش و فردا کردۂ

اے چو بُو رم کردہ از بُستانِ خویش ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید از خیابانِ ضمیرِ ما دمید

زندہ از عرفانِ اصلش زندہ تر ہستی او از سحر تابندہ تر

زندگی از دہر و دہر از زندگی است
لَا تَسُبُّوا الدَّهرَ فرمانِ نبیؐ است

نکتۂ می گویمت روشن چو دُر تا شناسی امتیازِ عبد و حُر

عبد گردد یاوہ در لیل و نہار در دلِ حُر یاوہ گردد روزگار

عبد از ایّام می بافد کفن روز و شب را می تند بر خویشتن

مردِ حُر خود را ز گِل بر می کند خویش را بر روزگاراں می تند

عبد چوں طائر بدامِ صبح و شام لذتِ پرواز بر جانش حرام

(۱) لَا تَسُبُّوا الدَّهرَ: زمانے کو بُرا بھلا مت کہو۔

سینهٔ آزادهٔ چابک نفس — طائرِ ایام را گردد قفس

عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است — وارداتِ جانِ او بے ندرت است

از گران خیزی مقامِ او ہماں — نالہ ہائے صبح و شامِ او ہماں

دمبدم نو آفرینی کارِ حُر — نغمہ پیہم تازہ ریزد تارِ حُر

فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست — جادهٔ او حلقهٔ پرکار نیست

عبد را ایام زنجیر است و بس — بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس

ہمتِ حُر با قضا گردد مشیر — حادثات از دستِ او صورت پذیر

رفته و آینده در موجودِ او — دیرہا آسوده اندر زودِ او

آمد از صوت و صدا پاک این سخن — در نمی آید به ادراک این سخن

گفتم و حرفم ز معنی شرمسار — شکوهٔ معنی که با حرفم چه کار

زنده معنی چون به حرف آمد بمرد — از نفس ہائے تو نارِ او فسرد

نکتهٔ غیب و حضور اندر دل است — رمزِ ایام و مرور اندر دل است

نغمهٔ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن کہ بینی رازِ وقت

یاد ایامی کہ سیفِ روزگار — با توانا دستیِ ما بود یار

تخمِ دین در کشتِ دلہا کاشتیم — پردہ از رخسارِ حق برداشتیم

ناخنِ ما عقدهٔ دنیا کشاد — بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد

از خُمِ حق بادهٔ گلگون زدیم — بر کہن میخانہ‌ہا شبخون زدیم

ای میِ دیرینہ در مینای تو — شیشہ آب از گرمیِ صہبای تو

از غرور و نخوت و کبر و منی — طعنہ بر ناداریِ ما می‌زنی

جامِ ما ہم زیبِ محفل بودہ است — سینهٔ ما صاحبِ دل بودہ است

عصرِ نو از جلوہ‌ہا آراستہ — از غبارِ پای ما برخاستہ

کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما — حق پرستانِ جہان ممنونِ ما

عالم از ما صاحبِ تکبیر شد — از گِلِ ما کعبہ‌ہا تعمیر شد

حرفِ اِقْرَأْ حق بما تعلیم کرد (۱) رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد

گرچه رفت از دستِ ما تاج و نگیں ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں

در نگاہِ تو زیاں کاریم ما کہنہ پنداریم ما خواریم ما

اعتبار از لا الٰہ داریم ما ہر دو عالم را نگہ داریم ما

از غمِ امروز و فردا رستہ ایم با کسے عہدِ محبت بستہ ایم

در دلِ حق سِرِّ مکنونیم ما وارثِ موسےٰ و ہارونیم ما

مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است

ہستئ مسلم ز آیاتِ حق است

---

(۱) اِقْرَأْ۔ تلمیح ہے آیۂ شریفہ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِیْ خَلَقَ کی طرف ۱۲

دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی — جانِ ما باشی و از ما می رمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات (۱) — موت در راہِ تو محسودِ حیات

باز تسکینِ دلِ ناشاد شو — باز اندر سینہ ہا آباد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را — پختہ تر کن عاشقانِ خام را

از مقدر شکوہ ہا داریم ما — نرخِ تو بالا و نا داریم ما

از تہیدستاں رُخِ زیبا مپوش — عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزاں فروش

چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ — باز مارا فطرتِ سیماب دہ

آیتے بنما ز آیاتِ مبیں (۲) — تا شود اعناقِ اعدا خاضعیں

---

(۱) عود: ایک قسم کا ساز ۱۲

(۲) تلمیح ہے آیۂ شریفہ ان نشا ننزل علیہم من السماء آیۃ فظلت اعناقہم لہا خاضعین کی طرف ۱۲

کوہِ آتش خیز کن ایں کاہ را | ز آتشِ ما سوز غیر اللہ را
رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد | صد گرہ بر روے کارِ ما فتاد
ما پریشاں در جہاں چوں اختریم | ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم
باز ایں اوراق را شیرازہ کن | باز آئینِ محبت تازہ کن
باز ما را بر ہماں خدمت گمار | کارِ خود با عاشقانِ خود سپار
رہرواں را منزلِ تسلیم بخش | قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

من کہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع | بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع
یارب آں اشکے کہ باشد دل فروز | بے قرار و مضطر و آرام سوز
کارمش در باغ و روید آتشے | از قبائے لالہ شوید آتشے
دل بدوشم و دیدہ بر فردا ستم | در میانِ انجمن تنہا ستم

"ہر کسے از ظنِ خود شد یارِ من — از درونِ من نجست اسرارِ من"

در جہاں یارب ندیمِ من کجاست — نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست

ظالمم بر خود ستم ہا کردہ ام — شعلۂ را در بغل پروردہ ام

شعلۂ غارت گرِ سامانِ ہوش — آتشے افگندہ در دامانِ ہوش

عقل را دیوانگی آموختہ — علم را سامانِ ہستی سوختہ

آفتاب از سوزِ او گردوں مقام — برقہا اندر طوافِ او مدام

ہمچو شبنم دیدۂ گریاں شدم — تا امینِ آتشِ پنہاں شدم

شمع را سوزِ عیاں آموختم — خود نہاں از چشمِ عالم سوختم

شعلہ ہا آخر ز ہر مویم دمید — از رگِ اندیشہ ام آتش چکید

عندلیبم از شررہا دانہ چید — نغمۂ آتش مزاجے آفرید

سینۂ عصرِ من از دل خالی است — می تپد مجنوں کہ محمل خالی است

شمع را تنہا تپیدن سہل نیست — آہ یک پروانۂ من اہل نیست"

انتظارِ غمگسارے تا کجا — جستجوے رازدارے تا کجا

اے ز رویت ماہ و انجم مستنیر — آتشِ خود را ز جانم باز گیر

ایں امانت باز گیر از سینہ ام — خارِ جوہر برکش از آئینہ ام

یا مرا یک ہمدمِ دیرینہ دہ — عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ

موج در بحر است ہم پہلوے موج — ہست با ہمدم تپیدن خوے موج

بر فلک کوکب ندیمِ کوکب است — ماہ تاباں سر بزانوے شب است

روز پہلوے شبِ یلدا زند — خویش را امروز بر فردا زند

ہستی جوے بجوے گم شود — موجۂ بادے ببوے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص — میکند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی — عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحراستم — در میانِ محفلے تنہاستم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے — از رموزِ فطرتِ من محرمے

ہمدمے دیوانۂ فرزانۂ　　　از خیالِ این و آں بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم ہوے خویش　　　باز بینم در دلِ اُو روے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش

ہم صنم اورا شوم ہم آذرش

تمت

(کاپی رائٹ)

رموزِ بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب
زود تر واللہ اعلم بالصواب
(مولانا روم رح)

پیشکش بحضورِ ملّتِ اسلامیہ

منکر نتواں گشت اگر دم زنم از عشق
این نشہ بمن نیست اگر با دگرے ہست
(عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد — بر تو ہر آغاز را انجام کرد
اے مثالِ انبیا پاکانِ تو — ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو
اے نظر بر حُسنِ ترسا زادۂ — اے ز راہِ کعبہ دور افتادۂ
اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو — "اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"
ہمچو موجِ آتش تہ پا میروی — "تو کجا بہرِ تماشا میروی"
رمزِ سوز آموز از پروانۂ — در شرر تعمیر کن کاشانۂ
طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش — تازہ کن با مصطفےٰ پیمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت — تا نقابِ روئے تو بالا گرفت

ہم نوا از جلوۂ اغیار گفت — داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبیں فرسود او — قصّۂ مغ زادگاں پیمود او

من شہیدِ تیغِ ابروے توام — خاکم و آسودۂ کوے توام

از ستایش گستری بالاترم — پیشِ ہر دیواں فرو ناید سرم

از سخن آئینہ سازم کردہ اند — وز سکندر بے نیازم کردہ اند

بارِ احساں برنتابد گردنم — در گلستاں غنچہ گردد دامنم

سخت کوشم مثلِ خنجر در جہاں — آبِ خود می گیرم از سنگِ گراں

گرچہ بحرم موج من بیتاب نیست — بر کفِ من کاسۂ گرداب نیست

پردۂ رنگم شمیمے نیستم — صیدِ ہر موجِ نسیمے نیستم

در شرار آبادِ ہستی اخگرم — خلعتے بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آوردہ است — ھدیۂ سوز و گداز آوردہ است

ز آسمانِ آبگوں یم می چکد | بر دلِ گرمم دمادم می چکد
من ز جُو باریکتر می سازمش | تا بہ صحنِ گلشنت اندازمش
زانکہ تو محبوبِ یارِ ماستی | ہمچو دل اندر کنارِ ماستی
عشق تا طرحِ فغاں در سینہ ریخت | آتشِ او از دلم آئینہ ریخت
مثلِ گل از ہم شگافم سینہ را | پیشِ تو آویزم ایں آئینہ را
تا نگاہے افگنی بر روے خویش | می شوی زنجیریِ گیسوے خویش

باز خوانم قصّہ پارینہ ات

تازہ سازم داغہاے سینہ ات

از پئے قومِ ز خود نا محرمے | خواستم از حق حیاتِ محکمے
در سکوتِ نیم شب نالاں بدم | عالم اندر خواب و من گریاں بدم
جانم از صبر و سکوں محروم بود | وردِ من یَا حَیُّ یَا قَیُّوم بود
آرزوے داشتم خوں کردمش | تا ز راہِ دیدہ بیروں کردمش

سوختن چوں لالہ پیہم تا کجا
از سحر دریوزۂ شبنم تا کجا

اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع
با شبِ یلدا در آویزم چو شمع

جلوہ را افسردم و خود کاستم
دیگراں را محفلے آراستم

یک نفس فرصت ز سوزِ سینہ نیست
ہفتہ ام شہر مندۂ آدینہ نیست

جانم اندر پیکرِ فرسودۂ
جلوۂ آہے است گرد آلودۂ

چوں مرا صبحِ ازل حق آفرید
نالہ در ابریشمِ عودم تپید

نالۂ افشاگرِ اسرارِ عشق
خونبہائے حسرتِ گفتارِ عشق

فطرتِ آتش دہد خاشاک را
شوخیِ پروانہ بخشد خاک را

عشق را داغے مثالِ لالہ بس
در گریبانش گلِ یک نالہ بس

من ہمیں یک گل بدستارت زنم
محشرے بر خوابِ سرشارت زنم

تا ز خاکت لالہ زار آید پدید
از دمت بادِ بہار آید پدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنیٔ ربطِ فرد و ملت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است — جوہرِ او را کمال از ملت است
تا توانی با جماعت یار باش — رونقِ ہنگامۂ احرار باش

حرزِ جاں کن گفتۂ خیر البشرؐ ‌ ‌ ‌ هست شیطاں از جماعت دور تر

فرد و قوم آئینۂ یک دیگر اند ‌ ‌ ‌ سلک و گوهر کهکشان و اختر اند

فرد می گیرد ز ملّت احترام ‌ ‌ ‌ ملّت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود ‌ ‌ ‌ قطرۂ وسعت طلب قلزم شود

مایه دارِ سیرتِ دیرینه او ‌ ‌ ‌ رفته و آئنده را آئینه او

وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او ‌ ‌ ‌ چوں ابد لا انتها اوقاتِ او

در دلش ذوقِ نمو از ملّت است ‌ ‌ ‌ احتسابِ کارِ او از ملّت است

پیکرش از قوم و هم جانش ز قوم ‌ ‌ ‌ ظاهرش از قوم و پنهانش ز قوم

در زبانِ قوم گویا می شود ‌ ‌ ‌ بر رهِ اسلاف پویا می شود

پخته تر از گرمیٔ صحبت شود ‌ ‌ ‌ تا بمعنی فرد هم ملّت شود

وحدتِ او مستقیم از کثرت است ‌ ‌ ‌ کثرت اندر وحدتِ او وحدت است

لفظ چوں از بیتِ خود بیروں نشست ‌ ‌ ‌ گوهرِ مضموں بجیبِ خود شکست

برگِ سبزے کز نہالِ خویش ریخت
از بہاراں تارِ امیدش گسیخت

ہر کہ آب از زمزمِ ملّت نخورد
شعلہ ہاے نغمہ در عودش فسرد

فردِ تنہا از مقاصد غافل است
قوّتش آشفتگی را مائل است

قوم با ضبط آشنا گرداندش
نرم رو مثلِ صبا گرداندش

پا بہ گِل مانندِ شمشادش کند
دست و پا بندد کہ آزادش کند

چوں اسیرِ حلقۂ آئیں شود
آہوے رم خوے او مشکیں شود

تو خودی از بیخودی نشناختی
خویش را اندر گماں انداختی

جوہرِ نوریست اندر خاکِ تو
یک شعاعش جلوۂ ادراکِ تو

عیشت از عیشش غمِ تو از غمش
زندۂ از انقلابِ ہر دمش

واحد ست و بر نمی تابد دوئی
من ز تابِ او من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز
نازہا می پرورد اندر نیاز

آتشے از سوزِ او گردد بلند — این شرر بر شعلہ اندازد کمند

فطرتش آزاد و ہم زنجیری است — جزوِ او را قوتِ کل گیری است

خو گرِ پیکارِ پیہم دیدمش — ہم خودی ہم زندگی نامیدمش

چوں ز خلوت خویش را بیروں دہد — پائے در ہنگامۂ جلوت نہد

نقش گیر اندر دلش "او" می شود — "من" ز ہم می ریزد و "تو" می شود

جبر قطعِ اختیارش می کند — از محبّت مایہ دارش می کند

ناز تا ناز است کم خیزد نیاز — نازہا سازد بہم خیزد نیاز

در جماعت خود شکن گردد خودی — تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکتہ ہا چوں تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فہمی ز پیشِ ما گریز"

در معنیٔ این که ملّت از اختلاطِ افراد پیدا می شود و تکمیلِ تربیتِ او از نبوّت است

از چه رو بربسته ربطِ مردم است — رشتهٔ این داستان سر درگم است

در جماعت فرد را بینیم ما — از چمن او را چو گل چینیم ما

فطرتش وارفتهٔ یکتائی است — حفظِ او از انجمن آرائی است

سوزدش در شاهراهِ زندگی (١) — آتشِ آوردگاهِ زندگی

مردمان خوگر بیک دیگر شوند — سفته در یک رشته چون گوهر شوند

در نبردِ زندگی یارِ هم اند — مثلِ همکاران گرفتارِ هم اند

محفلِ انجم ز جذبِ باهم است — هستیٔ کوکب ز کوکب محکم است

خیمه گاهِ کاروان کوه و جبل — مرغزار و دامنِ صحرا و تل

(١) آوردگاه: جنگ ١٢

سست و بیجاں تار و پودِ کارِ او — ناکشوده غنچهٔ پندارِ او

سازِ برق آہنگ او ننواخته — نغمه اش در پرده ناپرداخته

گوشمالِ جستجو ناخوردهٔ — زخمه ہاے آرزو ناخوردهٔ

نابساماں محفلِ نوزاده اش — می تواں با پنبه چیدن باده اش

نودمیده سبزهٔ خاکش ہنوز — سردخوں اندر رگِ تاکش ہنوز

منزلِ دیو و پری اندیشه اش — از گمانِ خود رمیدن پیشه اش

تنگ میداں ہستیٔ خاکش ہنوز — فکرِ او زیرِ لبِ باکش ہنوز

بیمِ جاں سرمایهٔ آب و گلش — ہم ز بادِ تند می لرزد دلش

جانِ او از سخت کوشی رم زند — پنجه در دامانِ فطرت کم زند

ہر چه از خود می دمد بر داردش — ہر چه از بالا فتد بر داردش

تا خدا صاحبدلے پیدا کند — کو ز حرفے دفترے املا کند

سازپردازے که از آوازهٔ (۱) — خاک را بخشد حیاتِ تازهٔ

ذرّۂ بے مایہ ضوگیرد ازو | ہر متاعِ ارج نو گیرد ازو
زندہ از یک دم دو صد پیکر کند | محفلے رنگیں زیک ساغر کند

دیدۂ او می کشد لب جاں دمد | تا دوئی میرد یکی پیدا شود
رشتہ اش کو بر فلک دارد سرے | پارہائے زندگی را ہمگرے
تازہ اندازِ نظر پیدا کند | گلستاں در دشت و در پیدا کند
از تفِ او ملّتے مثلِ سپند | بر جہد شور افگن و ہنگامہ بند
یک شرر می افگند اندر دلش | شعلہ در گیر می گردد گِلش
نقشِ پا یش خاک را بینا کند | ذرّہ را چشمک زنِ سینا کند
عقلِ عریاں را دہد پیرایۂ | بخشد ایں بے مایہ را سرمایۂ
دامنِ خود می زند بر اخگرش | ہر چہ غش باشد رباید از زرش
بندہا از پا کشاید بندہ را | از خداوندان رباید بندہ را
گویدش تو بندۂ دیگر نۂ | زیں بتانِ بے زباں کمتر نۂ

تا سوے یک مدّعا لیش می کشد حلقۂ آئیں بپایش می کشد

نکتۂ توحید باز آموزدش

رسم و آئینِ نیاز آموزدش

ارکانِ اساسی ملّیۂ اسلامیہ

رُکنِ اوّل

توحید

در جہانِ کیف و کم گردید عقل پَے بہ منزل بُرد از توحید عقل

ورنہ ایں بیچارہ را منزل کجاست
کشتیٔ ادراک را ساحل کجاست

اہلِ حق را رمزِ توحید از بر است (۱)
در اٰتِی الرَّحمٰنِ عبدًا مضمر است

تا ز اسرارِ تو بنماید ترا
امتحانش از عمل باید ترا

دیں ازو حکمت ازو آئیں ازو
زور ازو قوّت ازو تمکیں ازو

عالماں را جلوہ اش حیرت دہد
عاشقاں را بر عمل قدرت دہد

پست اندر سایہ اش گردد بلند
خاک چوں اکسیر گردد ارجمند

قدرتِ او برگزیند بندہ را
نوعِ دیگر آفریند بندہ را

در رہِ حق تیز تر گردد تگش
گرم تر از برق خوں اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات
چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چوں مقامِ عبدہٗ محکم شود
کاسۂ دریوزہ جامِ جم شود

(۱) اِنْ کُلُّ مَنْ فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّآ اٰتِی الرَّحْمٰنِ عَبْدًا ط (آیہ شریفہ)

ملّتِ بیضا تن و جاں لَا اِلٰہ ‌‌ ‌ ساز ِ ما را پردہ گرداں لَا اِلٰہ

لَا اِلٰہ سرمایۂ اسرارِ ما ‌ ‌ رشتہ اش شیرازۂ افکارِ ما

حرفش از لب چوں بدل آید ہمے ‌ ‌ زندگی را قوت افزاید ہمے

نقشِ او گر سنگ گیرد دل شود ‌ ‌ دل گر از یادش نسوزد گِل شود

چوں دل از سوزِ غمش افروختیم ‌ ‌ خرمنِ امکاں ز آہے سوختیم

آب دلہا در میانِ سینہ ہا ‌ ‌ سوزِ او بگداخت ایں آئینہ ہا

شعلہ اش چوں لالہ در رگہاے ما ‌ ‌ نیست غیر از داغِ او کالاے ما

اسود از توحید احمر می شود ‌ ‌ خویشِ فاروقؓ و ابوذرؓ می شود

دل مقامِ خویشی و بیگانگی است ‌ ‌ شوق را مستی ز ہم پیمانگی است

ملّت از یک رنگئ دلہاستے ‌ ‌ روشن از یک جلوہ ایں سیناستے

قوم را اندیشہ ہا باید یکے ‌ ‌ در ضمیرش مُدّعا باید یکے

جذبہ باید در سرشتِ او یکے ‌ ‌ ہم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر — نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیل (۱) — از ابیکم گیر اگر خواهی دلیل

با وطن وابسته تقدیرِ امم — بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملّت در وطن دیدن که چه — باد و آب و گِل پرستیدن که چه

بر نسب نازاں شدن نادانی است — حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملّتِ ما را اساسِ دیگر است — این اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بسته ایم — پس ز بندِ این و آں وارسته ایم

رشتهٔ این قوم مثلِ انجم است — چوں نگه هم از نگاهِ ما گم است

تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما — یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعاے ما مآلِ ما یکیست — طرز و اندازِ خیالِ ما یکیست

ما ز نعمتهاے او اخواں شدیم
یک زبان و یکدل و یکجاں شدیم

در معنی اینکه یاس و حزن و خوف اُم الخبائث است و قاطعِ حیات و توحید ازالۂ این امراض خبیثہ می کند

مرگ را ساماں ز قطعِ آرزوست (۱) زندگانی محکم از لَا تَقْنَطُوا ست

تا امید از آرزوے پیہم است نا امیدی زندگانی را سم است

نا امیدی ہمچو گورا فشاردت گرچہ الوندی ز پا می آردت

ناتوانی بندۂ احسانِ او نامرادی بستۂ دامانِ او

زندگی را یاس خواب آور بود این دلیلِ سستیٔ عنصر بود

چشمِ جاں را سرمہ اش اعمیٰ کند روزِ روشن را شبِ یلدا کند

از دمش میرد قواے زندگی خشک گردد چشمہاے زندگی

(۱) لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللّٰهِ ط (آیہ شریفہ)

خفتہ با غم در تہِ یک چادر است　　غم رگِ جاں را مثالِ نشتر است

اے کہ در زندانِ غم باشی اسیر (۱)　　از نبیؐ تعلیمِ لَا تَحْزَنْ بگیر

ایں سبق صدیقؓ را صدیق کرد　　سرخوشش از پیمانۂ تحقیق کرد

از رضا مسلم مثالِ کوکب است　　در رہِ ہستی تبسم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوتِ ایماں حیات افزایدت (۲)　　وردِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ بایدت

چوں کلیمے سوے فرعونے رود (۳)　　قلبِ او از لَا تَخَفْ محکم شود

بیمِ غیر اللہ عمل را دشمن است　　کاروانِ زندگی را رہزن است

عزمِ محکم ممکنات اندیش ازو　　ہمتِ عالی تامل کیش ازو

تخمِ او چوں در گلت خود را نشاند　　زندگی از خود نمائی باز ماند

---

(۱) لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (آیہ شریفہ)
(۳) قُلْ لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَىٰ (آیہ شریفہ) ۱۲

فطرتِ او تنگ تاب و سازگار (۱) با دلِ لرزان و دستِ رعشہ دار

دُزدد از پا طاقتِ رفتار را — می رباید از دماغ افکار را

دشمنت ترساں اگر بیند ترا — از خیابانت چو گل چیند ترا

ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد — ہم نگاہش مثلِ خنجر می فتد

بیم چوں بند است اندر پاے ما — ورنہ صد سیل است در دریاے ما

بر نمی آید اگر آہنگِ تو — نرم از بیم است تارِ چنگِ تو

گوش تا بش دِہ کہ گردد نغمہ خیز — بر فلک از نالہ آرد رستخیز

بیم جاسوسے است از اقلیمِ مرگ — اندرونش تیرہ مثلِ میمِ مرگ

چشمِ او برہمزنِ کارِ حیات (۲) گوشِ او بُزگیرِ اخبارِ حیات

ہر شرِ پنہاں کہ اندر قلبِ تست — اصلِ او بیم است اگر بینی درست

لابہ و مکّاری و کین و دروغ (۳) ایں ہمہ از خوف می گیرد فروغ

پردۂ زُور و ریا پیراہنش — فتنہ را آغوشِ مادر دامنش

زانکہ از ہمت نباشد استوار
می شود خوشنود با ناسازگار

ہر کہ رمزِ مصطفےٰؐ فہمیدہ است
شرک را در خوف مضمر دیدہ است

محاورۂ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت
تیغ را در گرمیٔ پیکار گفت

اے پر بہا جوہر اندر قافِ تو
ذو الفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو

قوّتِ بازوے خالد دیدۂ
شام را بر سر شفق پاشیدۂ

آتشِ قہرِ خدا سرمایہ ات
جنّت الفردوس زیرِ سایہ ات

در ہوایم یا میانِ ترکشم
ہر کجا باشم سراپا آتشم

از کماں آیم چو سوے سینہ من
نیک می بینم بہ توے سینہ من

گر نباشد در میان قلبِ سلیم
فارغ از اندیشہاے یاس و بیم

چاک چاک از نوکِ خود گرد انمش
نیمہ از موجِ خوں پوشانمش

ور صفاے او ز قلبِ مومن است
ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایتِ شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہِ عالمگیر گردوں آستاں
اعتبارِ دودمانِ گورگاں

پایۂ اسلامیاں برتر ازو
احترامِ شرعِ پیغمبر ازو

در میانِ کارزارِ کفر و دیں
ترکشِ ما را خدنگِ آخریں

تخمِ الحادے کہ اکبر پرورید
باز اندر فطرتِ دارا دمید

شمعِ دل در سینہ ہا روشن نبود | ملتِ ما از فساد ایمن نبود
حق گزید از ہند عالمگیر را | آں فقیرِ صاحبِ شمشیر را
از پئے احیائے دیں مامور کرد | بہرِ تجدیدِ یقیں مامور کرد
برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت | شمعِ دیں در محفلِ ما برفروخت
کور ذوقاں داستانہا ساختند | وسعتِ ادراکِ او نشناختند
شعلۂ توحید را پروانہ بود | چوں براہیم اندریں بتخانہ بود
در صفِ شاہنشہاں یکتاستے
فقرِ او از تربتش پیداستے
روزے آں زینندۂ تاج و سریر | آں سپہدار و شہنشاہ و فقیر
صبحگاہاں شد بہ سیرِ بیشۂ | با پرستارے وفا اندیشۂ
سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر | طائراں تسبیح خواں بر ہر شجر
شاہِ رمز آگاہ شد محوِ نماز | خیمہ برزد در حقیقت از مجاز

شیرِ ببر آمد پدید از طرفِ دشت
از خروشِ او فلک لرزندہ گشت

بوئے انساں دادش از انساں خبر
پنجۂ عالمگیر را زد بر کمر

دستِ شہ نادیدہ خنجر بر کشید
شرزہ شیرے را شکم از ہم درید

دل بخود را ہے ندا داندیشہ را
شیرِ قالیں کرد شیرِ بیشہ را

باز سوئے حق رمید آں ناصبور
بود معراجش نمازِ با حضور

ایں چنیں دل خود نما و خود شکن
دارد اندر سینۂ مومن وطن

بندۂ حق پیشِ مولا لاستے
پیشِ باطل از نعم برجاستے

تو ہم اے ناداں دلے آور بدست
شاہدے را محملے آور بدست

خویش را در باز و خود را باز گیر
دام گستر از نیاز و ناز گیر

عشق را آتش زن اندیشہ کن
روبۂ حق باش و شیری پیشہ کن

خوفِ حق عنوانِ ایماں است و بس
خوفِ غیر از شرکِ پنہاں است و بس

رُکنِ دوم

رسالت

تارکِ آفل براہیمِ خلیلؑ (۱) انبیا را نقشِ پائے او دلیل

آں خدائے لم یزل را آیتے (۲) داشت در دل آرزوئے ملتے

جوئے اشک از چشمِ بیخوابش چکید (۳) تا پیامِ طَهِّرَا بَيْتِيَ شنید

بہرِ ما ویرانہ آباد کرد (۴) طائفاں را خانہ بنیاد کرد

---

(۱) آفل: غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیۂ شریفہ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ کی طرف ۱۲

(۲) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ (آیہ شریفہ)

(۳) وَعَهِدْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ ۝ (آیہ شریفہ)

(۴) رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ (آیہ شریفہ)

تا نہالِ تُب علینا غنچہ بست (۱) صورتِ کارِ بہارِ ما نشست

حق تعالیٰ پیکرِ ما آفرید — وز رسالت در تنِ ما جاں دمید

حرفِ بے صوت اندریں عالم بُدیم — از رسالت مصرعِ موزوں شدیم

از رسالت در جہاں تکوینِ ما — از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد ہزارِ ما یک است — جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است

آں کہ شانِ اوست یَہدی مَن یُرید — از رسالت حلقہ گردِ ما کشید

حلقۂ ملّت محیط افزا ستے — مرکزِ او وادیِ بطحا ستے

ما ز حکمِ نسبتِ او ملّتیم — اہلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحرِ او خیزیم ما — مثلِ موج از ہم نمی ریزیم ما

امتش در حرزِ دیوارِ حرم (۲) نعرہ زن مانندِ شیراں در اجم

(۱) فَاَرِنَا مَنَاسِکَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّکَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ ۵ (آیہ شریفہ)

(۲) اَحَلَّ اُمَّتَہٗ فِیْ حِرْزِ مِلَّتِہٖ - کَاللَّیْثِ حَلَّ مَعَ الْاَشْبَالِ فِیْ اَجَمٍ ۵

(قصیدۂ بُردہ)

معنیٔ حرفم کنی تحقیق اگر | بنگری با دیدۂ صدیقؓ اگر

قوّتِ قلب و جگر گردد نبیؐ | از خدا محبوب تر گردد نبیؐ

قلبِ مؤمن را کتابش قوّت است | حکمتش حبلُ الورید ملّت است

دامنش از دست دادن مردن است | چوں گل از بادِ خزاں افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است | ایں سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملّت از وے زندہ است | از شعاعِ مہرِ او تابندہ است

از رسالت ہم نوا گشتیم ما | ہم نفس ہم مدّعا گشتیم ما

کثرتِ ہم مدّعا وحدت شود | پختہ چوں وحدت شود ملّت شود

زندہ ہر کثرت ز بندِ وحدت است | وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبیؐ آموختیم | در رہِ حق مشعلے افروختیم

ایں گہر از بحرِ بے پایانِ اوست | ما کہ یکجانیم از احسانِ اوست

تا نہ ایں وحدت ز دستِ ما رود | ہستیٔ ما با ابد ہمدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد — بر رسولِ[۱] ما رسالت ختم کرد

رونق از ما محفلِ ایّام را — او رسل را ختم و ما اقوام را

خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت — داد ما را آخریں جامے کہ داشت

لَانَبِیَّ بَعْدِیْ ز احسانِ خداست — پردۂ ناموسِ دینِ مصطفےٰ است

قوم را سرمایۂ قوّت ازو — حفظِ سرِّ وحدتِ ملّت ازو

حق تعالیٰ نقشِ ہر دعوے شکست — تا ابد اسلام را شیرازہ بست

دل ز غیر اللہ مسلمان بر کند
نعرۂ لَاقَوْمَ بَعْدِیْ می زند

---

(۱) لما دعا اللہ داعینا لطاعتہٖ — باکرم الرُّسلِ کنا اکرم الامم (بصیریؒ)

در معنیٔ این که مقصودِ رسالت محمدیہ تشکیل و تاسیسِ حریّت و مساوات و اخوّتِ بنی نوعِ آدم است

بود انساں در جہاں انساں پرست ناکس و نابود مند و زیر دست

سطوتِ کسریٰ و قیصر رہزنش بندہا در دست و پا و گردنش

کاہن و پاپا و سلطان و امیر بہرِ یک نخچیر صد نخچیر گیر

صاحبِ اورنگ و ہم پیرِ کنشت باج بر کشتِ خرابِ او نوشت

در کلیسا اسقفِ رضواں فروش بہرِ ایں صیدِ زبوں دامے بدوش

برہمن گل از خیابانش ببرد خرمنش مغ زادہ با آتش سپرد

از غلامی فطرتِ او دوں شدہ نغمہ ہا اندر نئے او خوں شدہ

تا امینے حق بحقداراں سپرد بندگاں را مسندِ خاقاں سپرد

شعلہ ہا از مردہ خاکستر کشاد — کوہکن را پایۂ پرویز داد

اعتبارِ کاربنداں را فزود — خواجگی از کارفرمایاں ربود

قوّتِ او ہر کہن پیکر شکست — نوعِ انساں را حصارِ تازہ بست

تازہ جاں اندر تنِ آدم دمید — بندہ را باز از خداونداں خرید

زادنِ او مرگِ دنیائے کہن — مرگِ آتش خانہ و دیر و شمن

حرّیت زاد از ضمیرِ پاکِ او — ایں مئے نوشیں چکید از تاکِ او

عصرِ نو کایں صد چراغ آوردہ است — چشم در آغوشِ او وا کردہ است

نقشِ نو بر صفحۂ ہستی کشید — اُمّتے گیتی کشائے آفرید

اُمّتے از ماسوا بیگانۂ — بر چراغِ مصطفیٰ پروانۂ

اُمّتے از گرمئ حق سینہ تاب — ذرّہ اش شمعِ حریمِ آفتاب

کائنات از کیفِ او رنگیں شدہ — کعبہ ہا بت خانہ ہائے چیں شدہ

مرسلان و انبیا آبائے او — اکرمِ او نزدِ حق اتقائے او[1]

(۱) اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقٰکُمْ (آیہ شریفہ)

کُلُّ مُؤمِنٍ اِخوَةٌ اندر دلش   حُرّیت سرمایۂ آب و گلش

ناشکیبِ امتیازات آمده   در نهادِ او مساوات آمده

همچو سرو آزاد فرزندانِ او (۱)   پخته از قَالُوا بَلیٰ پیمانِ او

سجدۂ حق گل بسیمایش زده

ماه و انجم بوسه بر پایش زده

حکایت بو عبید و جابان در معنیٔ اخوّتِ اسلامیه

شد اسیرِ مسلمی اندر نبرد (۲)   قائدی از قائدانِ یزدجرد (۳)

گبر باراں دیده و عیّار بود   حیله جو و پُرفن و مکّار بود

از مقامِ خود خبردارش نه کرد   هم ز نامِ خود خبردارش نه کرد

(۱) اَلَستُ بِرَبِّکُم، قَالُوا بَلیٰ (آیۂ شریفه) ۱۲ - (۲) قائد: سپه‌سالار ۱۲ - (۳) یزدجرد: نامِ شهنشاهِ ایران

گفت میخواہم کہ جاں بخشی مرا — چوں مُسلماناں اماں بخشی مرا

کرد مسلم تیغ را اندر نیام — گفت خونت ریختن بر من حرام

چوں درفشِ کاویانی چاک شد (۱) — آتشِ اولادِ ساساں خاک شد

آشکارا شد کہ جابان است او — میرِ سربازانِ ایران است او

قتلِ او از میرِ عسکر خواستند — از فریبِ او سخن آراستند

بو عبیدؓ آں سیّدِ فوجِ حجاز — در وغا عزمش ز لشکر بے نیاز

گفت اے یاراں مُسلمانیم ما — تارِ چنگیم و یک آہنگیم ما

نعرۂ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است — گرچہ از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است

ہر یکے از ما امینِ ملّت است — صلح و کینش صلح و کینِ ملّت است

ملّت ار گردد اساسِ جانِ فرد — عہدِ ملّت می شود پیمانِ فرد

گرچہ جاباں دشمنِ ما بودہ است — مسلمے او را اماں بخشودہ است

(۱) درفشِ کاویانی: ایرانی علم کا نام ۱۲

خونِ او اے معشرِ خیر الانام
بر دمِ تیغِ مسلماناں حرام

حکایتِ سلطان مُراد و معمار در معنئ مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ خجند — در فنِ تعمیر نامِ او بلند
ساخت آں صنعت گرِ فرہاد زاد — مسجدے از حکمِ سلطانِ مُراد
خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او — خشمگیں گردید از تقصیرِ او
آتشِ سوزندہ از چشمش چکید — دستِ آں بیچارہ از خنجر برید
جوے خوں از ساعدِ معمار رفت — پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت
آں ہنرمندے کہ دستش سنگ سفت — داستانِ جورِ سلطاں باز گفت
گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو — حفظِ آئینِ محمدؐ کارِ تو

سفتهٔ گوشِ سطوتِ شاہان نیم — قطع کن از روئے قرآں دعویم

قاضیٔ عادل بدندان خسته لب — کرد شه را در حضورِ خود طلب

رنگِ شه از ہیبتِ قرآں پرید — پیشِ قاضی چوں خطاکاراں رسید

از خجالت دیده بر پا دوخته — عارضِ او لاله ہا اندوخته

یک طرف فریادیٔ دعوےٰ گرے — یک طرف شاہنشهِ گردوں فرے

گفت شه از کرده خجلت برده ام — اعتراف از جرمِ خود آورده ام

گفت قاضی فِی القصاص آمد حیات (۱) — زندگی گیرد بایں قانوں ثبات

عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست — خونِ شه رنگیں تر از معمار نیست

چوں مراد ایں آیهٔ محکم شنید — دستِ خویش از آستیں بیروں کشید

مدعی را تابِ خاموشی نماند (۲) — آیهٔ بِالعدلِ وَالاحسان خواند

گفت از بہرِ خدا بخشیدمش — از برائے مصطفےٰ بخشیدمش

(۱) وَلَکُمْ فِی الْقِصَاصِ حَیٰوۃٌ یٰاُولِی الْاَلْبَابِ (آیہ شریفہ)

(۲) اِنَّ اللہَ یَاْمُرُکُمْ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ ط (آیہ شریفہ)

یافت مورے بر سلیمانے ظفر   سطوتِ آئینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآں بندہ و مولا یکے است
بوریا و مسندِ دیبا یکے است

در معنی حریتِ اسلامیہ و سرِ حادثۂ کربلا

ہر کہ پیماں با ہوالموجود بست   گردنش از بندِ ہر معبود رست
مومن از عشق است و عشق از مومن است   عشق را ناممکنِ ما ممکن است
عقل سفاک است و او سفاک تر   پاک تر چالاک تر بیباک تر
عقل در پیچاکِ اسباب و علل   عشق چوگاں بازِ میدانِ عمل
عشق صید از زورِ بازو افگند   عقل مکار است و دامے می زند
عقل را سرمایہ از بیم و شک است   عشق را عزم و یقیں لاینفک است

آں کند تعمیر تا ویراں کند | ایں کند ویراں کہ آباداں کند
عقل چوں باد است ارزاں در جہاں | عشق کمیاب و بہاے او گراں
عقل محکم از اساسِ چون و چند | عشق عریاں از لباسِ چون و چند
عقل میگوید کہ خود را پیش کن | عشق گوید امتحانِ خویش کن
عقل با غیر آشنا از اکتساب | عشق از فضل است و با خود در حساب
عقل گوید شاد شو آباد شو | عشق گوید بندہ شو آزاد شو
عشق را آرامِ جاں حرّیت است | ناقہ اش را سارباں حرّیت است
آں شنیدستی کہ ہنگامِ نبرد | عشق با عقلِ ہوس پرور چہ کرد
آں امامِ عاشقاں پورِ بتولؓ | سروِ آزادے زبستانِ رسولؐ
اللہ اللہ باے بسم اللہ پدر | معنئی ذبحِ عظیم آمد پسر
بہر آں شہزادۂ خیر الملل | دوشِ ختم المرسلیں نعم الجمل

(۱) وَفَدَیْنَاہُ بِذِبْحٍ عَظِیْمٍ (آیہ شریفہ)
(۲) نعم الجمل جملکما و نعم العدلان انتما (حدیث)

سرخ رو عشقِ غیور از خونِ او | شوخیٔ ایں مصرع از مضمونِ او
درمیانِ امت آں کیواں جناب | ہمچو حرفِ قُل ھُوَ اللہ در کتاب
موسیٰ و فرعون و شبیرؓ و یزید | ایں دو قوت از حیات آید پدید
زندہ حق از قوتِ شبیری است | باطل آخر داغِ حسرت میری است
چوں خلافت رشتہ از قرآں گسیخت | حریت را زہر اندر کام ریخت
خاست آں سر جلوۂ خیر الامم | چوں سحابِ قبلہ باراں در قدم
بر زمینِ کربلا بارید و رفت | لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت
تا قیامت قطعِ استبداد کرد | موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد
بہرِ حق در خاک و خوں غلطیدہ است (۱) | پس بنائے لا الہ گردیدہ است
مدعایش سلطنت بودے اگر | خود نکردے با چنیں ساماں سفر
دشمناں چوں ریگِ صحرا لاتُعَد (۲) | دوستانِ او بہ یزداں ہم عدد

---

(۱) "حقا کہ بنائے لا الہ ہست حسینؓ" (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۱۲

(۲) لاتُعد: بے شمار ۱۲

سرِّ ابراہیمؑ و اسمٰعیلؑ بود
یعنی آں اجمال را تفصیل بود

عزمِ او چوں کوہساراں استوار
پایدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزتِ دین است و بس
مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوا اللہ را مسلماں بندہ نیست
پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ ایں اسرار کرد
ملّتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چوں از میاں بیروں کشید
از رگِ اربابِ باطل خوں کشید

نقشِ الّا اللہ بر صحرا نوشت
سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآں از حسینؓ آموختیم
ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت
سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزاں ہنوز
تازہ از تکبیرِ او ایماں ہنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگاں
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رساں

در معنی اینکہ چون ملتِ محمدیہ ﷺ موسس بر توحید و رسالت است

پس نہایتِ مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست
بادۂ تندش بجامے بستہ نیست

ہندی و چینی سفالِ جامِ ماست
رومی و شامی گِلِ اندامِ ماست

قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست
مرز و بومِ او بجز اسلام نیست

پیشِ پیغمبر ﷺ چو کعبِ پاک زاد
ہدیۂ آورد از بانت سعاد

در ثنایش گوہرِ شب تاب سفت
سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

(۱) حضرت کعب رضؓ نبی کریم کو بہت ایذا دیا کرتے تھے۔ فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے۔ وہاں سے قصیدہ بانت سعاد لکھ کر حضور اکرم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گذشتہ گناہوں کی معافی مانگی۔ حضور ﷺ نے ان کو معاف کردیا اور قصیدے کے صلے میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعب رضؓ نے حضور ﷺ کو "سیفٌ من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا۔ مگر حضور ﷺ نے کعب رضؓ کے مصرع میں اصلاح دیکر فرمایا "سیفٌ من سیوف اللہ" کہنا چاہیئے (یعنی خدا کی تلواروں میں سے ایک تلوار)

آں مقامش برتر از چرخِ بلند ‏ ‏ نامدش نسبت با قلیمے پسند

گفت سیفؓ من سیوف اللہ گو ‏ ‏ حق پرستی جز براہِ حق مپو

ہمچناں آں راز دانِ جزو و کل ‏ ‏ گردِ پایش سرمۂ چشمِ رسل

گفت با امتؐ ز دنیائے شما ‏ ‏ دوست دارم طاعت و طیب و نسا

گر ترا ذوقِ معانی رہنماست ‏ ‏ نکتۂ پوشیدہ در حرفِ شماست

یعنی آں شمعِ شبستانِ وجود ‏ ‏ بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوۂ او قدسیاں را سینہ سوز (۱) ‏ ‏ بود اندر آب و گل آدم ہنوز

من ندانم مرز و بومِ او کجاست ‏ ‏ ایں قدر دانم کہ با ما آشناست

ایں عناصر را جہانِ ما شمرد ‏ ‏ خویشتن را میہمانِ ما شمرد

زانکہ ما از سینہ جاں گم کردہ ایم ‏ ‏ خویش را در خاکداں گم کردہ ایم

مسلم استی دل با قلیمے مبند ‏ ‏ گم مشو اندر جہانِ چون و چند

(۱) کُنتُ نبیاً و آدم بین الماء و الطین۔

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم — در دلِ او یاوه گردد شام و روم

دل بدست آور که در پهنائے دل
می شود گم این سرائے آب و گل

عقدهٔ قومیتِ مسلم کشود — از وطن آقائے ما هجرت نمود

حکمتش یک ملّتِ گیتی نورد — بر اساسِ کلمهٔ تعمیر کرد

تا ز بخششهائے آں سلطانِ دیں — مسجدِ ما شد همه روئے زمیں

آں که در قرآں خدا او را ستود — آں که حفظِ جانِ او موعود بود (۱)

دشمناں بے دست و پا از هیبتش — لرزه بر تن از شکوهِ فطرتش

پس چرا از مسکنِ آبا گریخت؟ — تو گماں داری که از اعدا گریخت؟

قصه گویاں حق ز ما پوشیده اند — معنیِ هجرت غلط فهمیده اند

هجرت آئینِ حیاتِ مسلم است — این ز اسبابِ ثباتِ مسلم است

معنیِ او از تنک آبی رم است — ترکِ شبنم بهرِ تسخیرِ یم است

(۱) وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ (المائدہ)

بگذر از گل گلستاں مقصودِ تست
ایں زیاں پیرایہ بند سودِ تست

مہر را آزادہ رفتن آبروست
عرصۂ آفاق زیرِ پاے اوست

ہمچو جُو سرمایہ از باراں مخواہ
بیکراں شو در جہاں پایاں مخواہ

بود بحرِ تلخ رو یک سادہ دشت
ساحلے ورزید و از شرم آب گشت

بایدت آہنگِ تسخیرِ ہمہ
تا تو می باشی فراگیرِ ہمہ

صورتِ ماہی بہ بحر آباد شو
یعنی از قیدِ مقام آزاد شو

ہر کہ از قیدِ جہات آزاد شد
چوں فلک در شش جہت آباد شد

بوئے گل از ترکِ گل جولانگر است
در فراخاے چمن خود گستر است

اے کہ یک جا در چمن انداختی
مثلِ بلبل با گلے در ساختی

چوں صبا بارِ قبول از دوش گیر
گلشن اندر حلقۂ آغوش گیر

از فریبِ عصرِ نو ہشیار باش
رہ فتد اے راہرو ہشیار باش

در معنی این که وطن اساس ملت نیست

آن چنان قطعِ اخوت کرده اند — بر وطن تعمیرِ ملت کرده اند

تا وطن را شمعِ محفل ساختند — نوعِ انسان را قبائل ساختند

جنتی جستند در بِئسَ القرار (۱) — تا اَحَلّوا قومَهُم دارَ البوار

این شجر جنت ز عالم برده است — تلخیِ پیکار بار آورده است

مردمی اندر جهان افسانه شد — آدمی از آدمی بیگانه شد

روح از تن رفت و هفت اندام ماند (۲) — آدمیت گم شد و اقوام ماند

تا سیاست مسندِ مذهب گرفت — این شجر در گلشنِ مغرب گرفت

قصهٔ دینِ مسیحائی فسرد — شعلهٔ شمعِ کلیسائی فسرد

---

(۱) اَلَم تَرَ اِلَی الَّذِینَ بَدَّلُوا نِعمَةَ اللهِ کُفرًا وَّ اَحَلّوا قَومَهُم دارَ البَوار جَهَنَّمَ یَصلَونَها وَ بِئسَ القَرار (آیه شریفه)

(۲) هفت اندام: اعضاء جسمانی ۱۲

اُسقُف از بے طاقتی درماندۂ (۱) مہرہ ہا از کف بروں افشاندۂ

قومِ عیسےٰ بر کلیسا پا زدہ ‌‌ نقدِ آئینِ چلیپا وا زدہ

دہریت چوں جامۂ مذہب درید ‌‌ مرسلے از حضرتِ شیطاں رسید

آں فلارنساوئی باطل پرست (۲) سرمۂ او دیدۂ مردم شکست

نسخۂ بہرِ شہنشاہاں نوشت ‌‌ در گلِ ما دانۂ پیکار کشت

فطرتِ او سوئے ظلمت بُرد رخت ‌‌ حق ز تیغِ خامۂ او لخت لخت

بتگری مانندِ آذر پیشہ اش ‌‌ بست نقشِ تازۂ اندیشہ اش

مملکت را دینِ او معبود ساخت ‌‌ فکرِ او مذموم را محمود ساخت

بوسہ تا بر پائے ایں معبود زد ‌‌ نقدِ حق را بر عیارِ سود زد

باطل از تعلیمِ او بالیدہ است ‌‌ حیلہ اندازی فنے گردیدہ است

طرحِ تدبیرِ زبوں فرجام ریخت (۳) ایں خسک در جادۂ ایّام ریخت

(۱) اُسقُف: پا پائے اعظم ۱۲ - (۲) فلارنساوی یعنی میکیاولی؛ کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا ۱۲ - (۳) خسک: کانٹے ۱۲ -

شب بچشمِ اہلِ عالم چیدہ است
مصلحت تزویر را نامیدہ است

~~~~~~~~

در معنیٰ ایں کہ ملّتِ محمّدیہ نہایتِ زمانی ہم ندارد

کہ دوامِ ایں ملّتِ شریفیہ موعود ہست

در بہاراں جوشِ بلبل دیدۂ
رستخیزِ غنچہ و گل دیدۂ

چوں عروساں غنچہ ہا آراستہ
از زمیں یک شہرِ انجم خاستہ

سبزہ از اشکِ سحر شوئیدۂ
از سرودِ آبِ جو خوابیدۂ

غنچۂ برمی دمد از شاخسار
گیردش بادِ نسیم اندر کنار

غنچہ از دستِ گلچیں خوں شود
از چمن مانندِ بو بیروں رود
~~~~~~~~

بست قمری آشیاں بلبل پرید　　قطرۂ شبنم رسید و بو رمید

رخصتِ صد لالۂ ناپایدار　　کم نسازد رونقِ فصلِ بہار

از زیاں گنجِ فراوانش ہماں　　محفلِ گلہائے خندانش ہماں

فصلِ گل از نسترن باقی تر است　　از گل و سرو و سمن باقی تر است

کانِ گوہر ریزہ‌ریزے گوہرے　　کم نگردد از شکستِ گوہرے

صبح از مشرق ز مغرب شام رفت　　جامِ صد روز از خمِ ایّام رفت

بادہ‌ہا خوردند و صہبا باقی است　　دوشہا خوں گشت و فردا باقی است

ہمچناں از فردہائے پے سپر　　ہست تقویمِ امم پایندہ تر

در سفر یار است و صحبت قائم است　　فرد رہ‌گیر است و ملّت قائم است

ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است　　سنتِ مرگ و حیاتش دیگر است

فرد بر می خیزد از مشتِ گلے　　قوم زاید از دلِ صاحبدلے

فرد پورِ شصت و ہفتاد است و بس　　قوم را صد سال مثلِ یک نفس

زندہ فرد از ارتباطِ جان و تن | زندہ قوم از حفظِ ناموسِ کہن
مرگِ فرد از خشکیِ رودِ حیات | مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات
گرچہ ملت ہم بمیرد مثلِ فرد (۱) | از اجل فرماں پذیرد مثلِ فرد
امتِ مسلم ز آیاتِ خداست | اصلش از ہنگامۂ قالوا بلیٰ است
از اجل ایں قوم بے پرواستے (۲) | استوار از نحن نزّلنا ستے
ذکر قائم از قیامِ ذاکر است | از دوامِ او دوامِ ذاکر است
تا خدا ان یطفؤا فرمودہ است (۳) | از فسردن ایں چراغ آسودہ است
اُمّتے در حق پرستی کاملے | اُمّتے محبوبِ ہر صاحبدلے
حق بروں آورد ایں تیغِ اصیل | از نیامِ آرزوہائے خلیلؑ
تا صداقت زندہ گردد از دمش | غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش
ما کہ توحیدِ خدا را حجتیم | حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم

(۱) وَلِکُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَاِنَّا لَہٗ لَحٰفِظُوْنَ (آیہ شریفہ)
(۳) یُرِیْدُوْنَ اَنْ یُّطْفِئُوْا نُوْرَ اللّٰہِ بِاَفْوَاہِہِمْ وَاللّٰہُ مُتِمُّ نُوْرِہٖ وَلَوْ کَرِہَ الْکٰفِرُوْنَ (۔)

آسماں با ما سرِ پیکار داشت — در بغل یک فتنۂ تاتار داشت

بندها از پا کشود آں فتنه را — بر سرِ ما آزمود آں فتنه را

فتنۂ پامالِ راهش محشرے — کشتۂ تیغِ نگاهش محشرے

خفته صد آشوب در آغوشِ او — صبحِ امروزے نزاید دوشِ او

سطوتِ مسلم بخاک و خوں تپید — دید بغداد آنچه روما هم ندید

تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس — زاں نوآئینِ کهن پندار پرس

آتشِ تاتاریاں گلزارِ کیست؟ — شعله هائے او گلِ دستارِ کیست؟

زانکه ما را فطرت ابراهیمی است — هم به مولیٰ نسبت ابراهیمی است

از تهِ آتش بر اندازیم گل — نارِ هر نمرود را سازیم گل

شعله هائے انقلابِ روزگار — چوں بباغِ ما رسد گردد بهار

رومیاں را گرم بازاری نماند — آں جهانگیری جهانداری نماند

شیشۂ ساسانیاں در خوں نشست — رونقِ خمخانۂ یوناں شکست

مصر ہم در امتحان ناکام ماند ‏ استخوانِ او تہِ اہرام ماند

در جہاں بانگِ اذاں بود است و ہست ‏ ملّتِ اسلامیاں بود است و ہست

عشق آئینِ حیاتِ عالم است ‏ امتزاجِ سالماتِ عالم است

عشق از سوزِ دلِ ما زندہ است ‏ از شرارِ لا الٰہ تابندہ است

گرچہ مثلِ غنچہ دلگیریم ما

گلستاں میرد اگر میریم ما

در معنی اینکہ نظامِ ملّت غیر از آئین صورت نہ بندد و آئینِ ملّتِ محمدیہ قرآن است

ملّتے را رفت چوں آئیں ز دست ‏ مثلِ خاک اجزائے او از ہم شکست

ہستیِ مسلم ز آئین است و بس　　باطنِ دینِ نبیؐ این است و بس

برگِ گل شد چون ز آئین بستہ شد　　گل ز آئین بستہ شد گلدستہ شد

نغمہ از ضبطِ صدا پیداستے　　ضبط چون رفت از صدا غوغاستے

در گلوئے ما نفس موجِ ہواست　　چون ہوا پابندِ نے گردد نواست

تو ہمی دانی کہ آئینِ تو چیست؟　　زیرِ گردون سرِّ تمکینِ تو چیست؟

آن کتابِ زندہ قرآنِ حکیم　　حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخۂ اسرارِ تکوینِ حیات　　بے ثبات از قوّتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب نے تبدیل نے　(۱) (۲)　آیہ اش شرمندۂ تاویل نے

پختہ تر سودائے خام از زورِ او　　در فتد با سنگ جام از زورِ او

می برد پابند و آزاد آورد　　صید بندان را بفریاد آورد

نوعِ انسان را پیامِ آخرین　　حاملِ او رحمۃً للعالمینؐ

(۱) لَا رَیْبَ فِیْہِ (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) لَا تَبْدِیْلَ لِکَلِمٰتِ اللّٰہِ (آیہ شریفہ) ۱۲

ارج می گیرد ازو نا ارجمند | بنده را از سجده سازد سربلند

رهزناں از حفظِ او رهبر شدند | از کتابے صاحبِ دفتر شدند

دشت پیمایاں ز تابِ یک چراغ | صد تجلّی از علوم اندر دماغ

آنکه دوشِ کوه بارش بر نتافت (۱) | سطوتِ او زهرهٔ گردوں شگافت

بنگر آں سرمایهٔ آمالِ ما | گنجد اندر سینهٔ اطفالِ ما

آں جگر تابِ بیابانِ کم آب | چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب

خوشتر از آهو رمِ جمّازه اش (۲) | گرم چوں آتش دمِ جمّازه اش

رختِ خواب افگنده در زیرِ نخیل | صبحدم بیدار از بانگِ رحیل

دشت سیر از بام و در نا آشنا | هرزه گرد از حضر نا آشنا

تا دلش از گرمیٔ قرآں تپید | موجِ بیتابش چو گوهر آرمید

خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق | بنده آمد خواجه رفت از پیشِ حق

---

(۱) اِنّا عَرَضنَا الاَمانَۃَ عَلَی السَّمٰوٰتِ وَالاَرضِ ..... الخ (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) جمّازہ: اونٹنی ۱۲

از جهانبانی نوازد سازِ او | مسندِ جم گشت پا اندازِ او
شهرہا از گردِ پایش ریختند | صد چمن از یک گلش انگیختند
اے گرفتارِ رسوم ایمانِ تو | شیوہ ہاے کافری زندانِ تو
قطع کردی امرِ خود را در زُبُر (۱) | جادہ پیمائی الیٰ شیءٍ نُکُر (۲)
گر تو می خواہی مسلماں زیستن | نیست ممکن جز بقرآں زیستن
صوفیِ پشمینہ پوشِ حال مست | از شرابِ نغمۂ قوّال مست
آتش از شعرِ عراقی در دلش | در نمی سازد بقرآں محفلش
از کلاہ و بوریا تاج و سریر | فقرِ او از خانقاہاں باج گیر
واعظِ دستاں زنِ افسانہ بند | معنیٔ او پست و حرفِ او بلند
از خطیب و دیلمی گفتارِ او (۳) | با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

(۱) فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُم بَيْنَهُمْ زُبُرًا (آیہ شریفہ)۔ (۲) يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ نُّكُرٍ (آیہ شریفہ)

(۳) خطیبؒ و دیلمیؒ اسماے محدثین ـ ضعیفؒ شاذ و مرسل : اقسام حدیث ـ ۱۲

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

در معنی اینکہ در زمانۂ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیٰ تر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیرِ سر است
طبعِ ناپروائے او آفت گر است

بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو
شاخسارِ زندگی بے نم ازو

جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد
سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد

از دلِ ما آتشِ دیرینہ بُرد
نور و نارِ لا الہ از سینہ بُرد

مضمحل گردد چو تقویمِ حیات
ملّت از تقلید می گیرد ثبات

راہِ آبا رو کہ این جمعیت است
معنیِ تقلید ضبطِ ملّت است

در خزان اے بے نصیب از برگ و بار
از شجر مگسل بامیدِ بہار

بحر گم کردی زیاں اندیش باش ‏ حافظِ جوئے کم آبِ خویش باش

شاید از سیلِ قہستاں بخوری ‏ باز در آغوشِ طوفاں پروری

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر ‏ عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سردِ روزگارِ او نگر ‏ سختیٔ جانِ نزارِ او نگر

خوں گراں سیر است در رگہائے او ‏ سنگِ صد دہلیز و یک سیمائے او

پنجۂ گردوں چو انگورش فشرد ‏ یادگارِ موسیٰ و ہاروں نمرد

از نوائے آتشینش رفت سوز ‏ لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز

زانکہ چوں جمعیتش از ہم شکست ‏ جز براہِ رفتگاں محمل نہ بست

اے پریشاں محفلِ دیرینہ ات ‏ مُرد شمعِ زندگی در سینہ ات

نقش بر دل معنیٔ توحید کن ‏ چارۂ کارِ خود از تقلید کن

اجتہاد اندر زمانِ انحطاط ‏ قوم را برہم ہمی پیچد بساط

ز اجتہادِ عالمانِ کم نظر ‏ اقتدا بر رفتگاں محفوظ تر

عقلِ آبایت ہوس فرسودہ نیست — کارِ پاکاں از غرض آلودہ نیست

فکرِ شاں ریسد ہمے باریک تر — ورعِ شاں با مصطفےٰ نزدیک تر

ذوقِ جعفرؓ کاوشِ رازیؓ نماند — آبروئے ملّتِ تازی نماند

تنگ بر ما رہگذارِ دیں شد است — ہر لئیمے رازدارِ دیں شد است

اے کہ از اسرارِ دیں بیگانۂ — با یک آئیں ساز اگر فرزانۂ

من شنیدستم ز نبّاضِ حیات — اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلماں زندہ است — پیکرِ ملّت ز قرآں زندہ است

ما ہمہ خاک و دلِ آگاہ اوست — اعتصامش کن کہ حبل اللہ اوست

چوں گہر در رشتۂ او سفتہ شو

ورنہ مانندِ غبار آشفتہ شو

در معنیٰ اینکہ پختگی سیرتِ ملیہ از اتباعِ آئینِ الٰہیہ است

در شریعت معنیِ دیگر مجو
غیرِ ضو در باطنِ گوہر مجو

این گہر را خود خدا گوہر گر است
ظاہرش گوہر بطونش گوہر است

علمِ حق غیر از شریعت ہیچ نیست
اصلِ سنّت جز محبت ہیچ نیست

فرد را شرع است مرقاتِ یقین (۱)
پختہ تر از وے مقاماتِ یقین

ملت از آئینِ حق گیرد نظام
از نظامِ محکمے خیزد دوام

قدرت اندر علمِ او پیداستے
ہم عصا و ہم یدِ بیضاستے

با تو گویم سرِّ اسلام است شرع
شرع آغاز است و انجام است شرع

اے کہ باشی حکمتِ دین را امین
با تو گوئم نکتۂ شرعِ مبین

چون کسے گردد مزاحم بے سبب
با مسلماں در ادائے مستحب

مستحب را فرض گردانیدہ اند
زندگی را عین قدرت دیدہ اند

(۱) [illegible]

روزِ ہیجا لشکرِ اعدا اگر (۱) بر گمانِ صلح گردد بے خطر
گیرد آساں روزگارِ خویش را بشکند حصن و حصارِ خویش را
تا نگیرد باز کارِ او نظام تاختن بر کشورش آمد حرام
سرِ ایں فرمانِ حق دانی کہ چیست زیستن اندر خطرہا زندگیست
شرع میخواہد کہ چوں آئی بجنگ شعلہ گردی واشگافی کامِ سنگ
آزماید قوتِ بازوئے تو (۲) می نہد الوند پیشِ روئے تو
باز گوید سرمہ ساز الوند را از تفِ خنجر گداز الوند را
نیست میشِ ناتوانے لاغرے درخورِ سر پنجۂ شیرِ نرے
باز چوں با صعوہ خوگر می شود (۳) از شکارِ خود زبوں تر می شود
شارعِ آئینِ شناسِ خوب و زشت بہرِ تو ایں نسخۂ قدرت نوشت
از عمل آہن عصب می سازدت جائے خوبے درجہاں اندازدت

(۱) ہیجا۔ جنگ ۱۲۔ (۲) الوند۔ ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۱۲۔ (۳) صعوہ: ممولا۔ ۱۲

خستہ باشی استوارت می کند | پختہ مثلِ کوہسارت می کند
ہست دینِ مصطفےٰ دینِ حیات | شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات
گر زمینی آسماں سازد ترا | آنچہ حق می خواند آں سازد ترا
صیقلش آئینہ سازد سنگ را
از دلِ آہن رباید زنگ را
تا شعارِ مصطفےٰ از دست رفت | قوم را رمزِ بقا از دست رفت
آں نہالِ سربلند و استوار | مسلمِ صحرائی اشتر سوار
پایہ تا در وادیِ بطحا گرفت | تربیت از گرمیِ صحرا گرفت
آں چناں کاہید از بادِ عجم | ہمچو نے گردید از بادِ عجم
آنکہ کشتے شیر را چوں گوسفند | گشت از پامالِ مورے دردمند
آنکہ از تکبیرِ او سنگ آب گشت | از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت
آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد | با توکّل دست و پائے خود سپرد

آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست | قلبِ خویش از ضربہائے سینہ خست
آنکہ گامش نقشِ صد ہنگامہ بست | پاے اندر گوشۂ عزلت شکست
آنکہ فرمانش جہاں را ناگزیر | بر درش اسکندر و دارا فقیر
کوششِ او با قناعت ساز کرد | تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد
شیخ احمد سیّدِ گردوں جناب (۱) | کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب
گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او | لاالہ گویاں دمد از خاکِ او
با مریدے گفت اے جانِ پدر | از خیالاتِ عجم باید حذر
زانکہ فکرش گرچہ از گردوں گذشت | از حدِ دینِ نبیؐ بیروں گذشت
اے برادر ایں نصیحت گوش کن | پندِ آں آقائے ملّت گوش کن

قلب را زیں حرفِ حق گرداں قوی
با عرب درساز تا مسلم شوی

(۱) حضرت شیخ احمد فاعی رحمۃ اللہ علیہ - ۱۲

در معنیٔ این که حُسنِ سیرتِ ملّیہ از تادّب بآدابِ محمدیہ است

سائلی مثلِ قضائی مبرمی
بر درِ ما زد صدائی پیہمی

از غضب چوبی شکستم بر سرش
حاصلِ دریوزہ افتاد از برش

عقل در آغازِ ایّامِ شباب
می نیندیشد صواب و ناصواب

از مزاجِ من پدر آزردہ گشت
لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت

بر لبش آہی جگر تابی رسید
در میانِ سینۂ او دل تپید

کوکبی در چشمِ او گردید و ریخت
بر سرِ مژگاں دمی تابید و ریخت

ہمچو آں مرغی کہ در فصلِ خزاں
لرزد از بادِ سحر در آشیاں

در تنم لرزید جانِ غافلم
رفت لیلای شکیب از محملم

گفت فردا اُمّتِ خیر الرسلؐ　　جمع گردد پیشِ آں مولائے کُلؐ

غازیانِ ملّتِ بیضائے او　　حافظانِ حکمتِ رعنائے او

ہم شہیدانے کہ دیں را حجّت اند　　مثلِ انجم در فضائے ملّت اند

زاہدان و عاشقانِ دل فگار　　عالمان و عاصیانِ شرمسار

در میانِ انجمن گردد بلند　　نالہ ہائے ایں گدائے دردمند

اے صراطت مشکل از بے مرکبی　　من چہ گویم چوں مرا پُرسد نبیؐ

حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد
از تو ایں یک کار آساں ہم نشد
یعنی آں انبارِ گِل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آں کریم　　من رہینِ خجلت و اُمید و بیم

اندکے اندیش و یاد آر اے پسر　　اجتماعِ اُمّتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر / لرزهٔ بیم و امیدِ من نگر

بر پدر این جورِ نازیبا مکن / پیشِ مولا بنده را رسوا مکن

غنچهٔ از شاخسارِ مصطفیٰ / گل شو از بادِ بهارِ مصطفیٰ

از بهارش رنگ و بو باید گرفت / بهرهٔ از خُلقِ او باید گرفت

مرشدِ رومی چه خوش فرموده است / آنکه یم در قطره اش آسوده است

"مگسل از ختم الرسل ایامِ خویش / تکیه کم کن بر فن و بر گامِ خویش"

فطرتِ مسلم سراپا شفقت است / در جهان دست و زبانش رحمت است

آنکه مهتاب از سرِ انگشتش دو نیم / رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم

از مقامِ او اگر دور ایستی / از میانِ معشرِ (۱) ما نیستی

تو که مُرغِ بوستانِ ما استی / هم صفیر و هم زبانِ ما استی

نغمهٔ داری اگر تنها مزن / جز به شاخِ بوستانِ ما مزن

---

(۱) معشر: گروہ - جماعت - ۱۲

ہر چہ ہست از زندگی سرمایہ دار
میرد اندر عنصرِ ناسازگار

بلبل استی در چمن پرواز کن
نغمہ با ہم نوایاں ساز کن

ور عقاب استی تہِ دریا مزی
جز بخلوت خانہ صحرا مزی

کوکبی ؟ می تاب بر گردونِ خویش
پا منہ بیروں ز پیرامونِ خویش

قطرہ آبے گر از نیساں بری
در فضاے بوستانش پروری

تا مثالِ شبنم از فیضِ بہار
غنچہ تنگش بگیرد در کنار

از شعاعِ آسمان تابِ سحر
کز فسونش غنچہ می بندد شجر

عنصرِ نم برکشی از جوہرش (۱) ذوقِ رم از سالماتِ مضطرش

گوہرت جز موجِ آبے ہیچ نیست
سعیِ تو غیر از سرابے ہیچ نیست

در یم اندازش کہ گردد گوہرے
تابِ او لرزد چو تابِ اخترے

---

(۱) سالمات : اجزاے ترکیبی ۱۲

قطرۂ نیساں کہ مہجور از یم است | نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است
طینتِ پاکِ مسلماں گوہر است | آب و تابش از یمِ پیغمبر است
آبِ نیسانی بآغوشش در آ | وز میانِ قلزمش گوہر برآ
در جہاں روشن تر از خورشید شو
صاحبِ تابانیٔ جاوید شو

در معنیٔ ایں کہ حیاتِ ملّیہ مرکزِ محسوس میخواہد و مرکزِ ملّتِ اسلامیہ بیت الحرام است

می کشایم عقدہ از کارِ حیات | سازمت آگاہِ اسرارِ حیات
چوں خیال از خود رمیدن پیشہ اش | از جہت دامن کشیدن پیشہ اش

درجهانِ دیر و زود آید چسان؟ | وقتِ او فرداو دی زاید چسان؟
گر نظر داری یکے بر خود نگر | جز رمِ پیہم نہ اے بیخبر
تا نماید تابِ نامشہودِ خویش | شعلۂ او پردہ بند از دودِ خویش
سیرِ او را تا سکون بیند نظر | موجِ جوشش بستہ آمد در گہر
آتشِ او دم بجوشش اندر کشید | لالہ گردید و زشاخے بردمید
فکرِ خامِ تو گران خیز است و لنگ | تہمتِ گل بست بر پروازِ رنگ
زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست | طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست
در قفس وا ماندہ و آزاد ہم | با نوا ہا می زند فریاد ہم
از پرش پرواز شوید دمبدم | چارۂ خود کردہ جوید دمبدم
عقدہ ہا خود می زند در کارِ خویش | باز آساں می کند دشوارِ خویش
پا بگل گردد حیاتِ تیز گام | تا دو بالا گردد ش ذوقِ خرام
ساز ہا خوابیدہ اندر سوزِ او | دوش و فردا زادۂ امروزِ او

دمبدم مشکل گر و آسان گذار — دمبدم نو آفرین و تازہ کار

گرچہ مثلِ بُو سراپایش رم است — چوں وطن در سینہ گیرد دم است

رشتہ ہائے خویش را بر خود تند — تکمہ گردد گرہ بر خود زند

در گرہ چوں دانہ دارد برگ و بر — چشم بر خود وا کند گردد شجر

خلعتے از آب و گِل پیدا کند — دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزینند زندگی

انجمن ہا آفرینند زندگی

ہمچناں آئینِ میلادِ اُمم — زندگی بر مرکزے آید بہم

حلقہ را مرکز چو جاں در پیکر است — خطِّ او در نقطۂ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے — روزگارش را دوام از مرکزے

راز دار و رازِ ما بیت الحرم — سوزِ ما ہم سازِ ما بیت الحرم

چوں نفس در سینۂ او پروریم — جانِ شیرین است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش — مزرعِ ما آب گیر از زمزمش

تاب دار از ذرّه هایش آفتاب — غوطه زن اندر فضایش آفتاب

دعوئ او را دلیل استیم ما — از براهینِ خلیل استیم ما

در جهاں ما را بلند آوازه کرد — با حدوثِ ما قِدم شیرازه کرد

ملّتِ بیضا ز طوفش ہم نفس — ہمچو صبحِ آفتاب اندر قفس

از حسابِ او یکی بسیار ایست — پختہ از بندِ یکی خود داریست

تو ز پیوندِ حریمے زندۂ — تا طواف او کنی پائندۂ

در جہاں جانِ امم جمعیت است — در نگر سرِّ حرم جمعیت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر — از مآلِ اُمّتِ موسیٰ بگیر

داد چوں آں قوم مرکز را ز دست — رشتۂ جمعیّتِ ملّت شکست

آنکہ بالید اندر آغوشِ رسل — جزوِ او دانندۂ اسرارِ کل

دہر سیلی بر بنا گوشش کشید — زندگی خوں گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشہ ہاے تاکِ او | بید مجنوں ہم نروید خاکِ او
از گُلِ غربت زباں گم کردۂ (۱) | ہم نوا ہم آشیاں گم کردۂ
شمع مرد و نوحہ خواں پروانہ اش | مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش
اے ز تیغِ جورِ گردوں خستہ تن | اے اسیرِ التباسِ وہم و ظن
پیرہن را جامۂ احرام کن | صبح پیدا از غبارِ شام کن
مثلِ آبا غرق اندر سجدہ شو | آنچناں گم شو کہ یکسر سجدہ شو
مسلمِ پیشیں نیازے آفرید | تا بہ نازِ عالمِ آشوبے رسید

در رہِ حق پا بہ نوکِ خار خست
گلستاں در گوشۂ دستار بست

---

(۱) از گلِ غربت: یعنی غربت کی وجہ سے۔۱۲

در معنی این که جمعیت حقیقی از محکم گرفتن نصب العین ملیه است و نصب العین امت محمدیه حفظ و نشر توحید است

با تو آموزم زبان کائنات — حرف و الفاظ است اعمال حیات

چون ز ربط مدعا بسته شد — زندگانی مطلع برجسته شد

مدعا گردد اگر مهمیز ما — همچو صرصر می رود شبدیز ما

مدعا راز بقای زندگی — جمع سیماب قوای زندگی

چون حیات از مقصدی محرم شود — ضابط اسباب این عالم شود

خویشتن را تابع مقصد کند — بهر او چیند گزیند رد کند

ناخدا را یم روی از ساحل است — اختیار جاده ها از منزل است

بر دل پروانه داغ از ذوق سوز — طوف او گرد چراغ از ذوق سوز

قیس اگر آوارہ در صحرا ستے | مدّعا یش محمل لیلا ستے
تا بود شہر آشنا لیلائے ما | بر نمی خیزد بصحرا پائے ما
ہمچو جاں مقصود پنہاں در عمل | کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل
گردشِ خونے کہ در رگہائے ماست | تیز از سعئ حصولِ مدعاست
از تف او خویش را سوزد حیات | آتشے چوں لالہ اندوزد حیات
مدّعا مضرابِ سازِ ہمت است | مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است
دست و پائے قوم را جنباند او | یک نظر صد چشم را گرداند او
شاہدِ مقصود را دیوانہ شو | طائفِ ایں شمع چوں پروانہ شو
خوش نوائے نغمہ سازِ قُم زد است (۱) | زخمۂ معنی برابریشم زد است
تا کشد خار از کفِ پا رہ سپر | می شود پوشیدہ محمل از نظر

(۱) رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہاں شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد
(ملک قمیؒ)

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دُور صد فرسنگ از منزل شدی

این کہن پیکر کہ عالم نامِ اوست (۱) زامتزاجِ امّہات اندامِ اوست
صد نیستاں کاشت تا یک نالہ رست صد چمن خوں کرد تا یک لالہ رست
نقشہا آورد و افگند و شکست تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ ہا در کشتِ جاں کارید است تا نوائے یک اذاں بالید است
مدّتے پیکار با احرار داشت با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایماں آخر اندر گِل نشاند با زبانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ ادوارِ عالم لا الٰہ انتہائے کارِ عالم لا الٰہ
چرخ را از زورِ او گردندگی مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او موج در دریا تپید از تابِ او

(۱) امتزاج امہات یعنی عناصر کا اختلاط ۱۲

خاک از موجِ نسیمش گل شود ‏ ‏ ‏ ‏ مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود

شعله در رگہائے تاک از سوزِ او ‏ ‏ ‏ ‏ خاکِ مینا تابناک از سوزِ او

نغمہ ہایش خفتہ در سازِ وجود ‏ ‏ ‏ ‏ جویدت اے زخمہ ور سازِ وجود

صد نوا داری چو خوں در تن رواں ‏ ‏ ‏ ‏ خیز و مضرابے بہ تارِ او رساں

زانکہ در تکبیر رازِ بودِ تست ‏ ‏ ‏ ‏ حفظ و نشرِ لا الٰہ مقصودِ تست

تا نہ خیزد بانگِ حق از عالمے ‏ ‏ ‏ ‏ گر مسلمانی نیاسائی دمے

می ندانی آیۂ اُمّ الکتاب ‏ ‏ ‏ ‏ (۱) اُمّتِ عادل ترا آمد خطاب

آب و تابِ چہرۂ ایّام تو ‏ ‏ ‏ ‏ در جہاں شاہد علی الاقوام تو

نکتہ سنجاں را صلائے عام دہ ‏ ‏ ‏ ‏ از علومِ اُمّیے پیغام دہ

اُمّیے پاک از ہویٰ گفتارِ او (۲) ‏ ‏ ‏ ‏ (۳) شرحِ رمزِ ما غویٰ گفتارِ او

---

(۱) و کذٰلک جعلنٰکم امّۃً وسطاً لتکونوا شھداء علی النّاس ط

(۲) وما ینطق عن الھویٰ ۱۲

(۳) ما ضلّ صاحبکم و ما غویٰ - ۱۲

تا بدست آورد نبضِ کائنات | وانمود اسرارِ تقویمِ حیات
از قبائے لالہ ہائے ایں چمن | پاک شست آلودگیہائے کہن
در جہاں وابستۂ دینش حیات | نیست ممکن جز بآئینش حیات
اے کہ می داری کتابش در بغل | تیز تر نہ پا بہ میدانِ عمل
فکرِ انساں بت پرستے بتگرے | ہر زماں در جستجوے پیکرے
باز طرحِ آذری انداخت است | تازہ تر پروردگارے ساخت است
کاید از خوں ریختن اندر طرب | نامِ او رنگ است و ہم ملک و نسب
آدمیت کشتہ شد چوں گوسفند | پیشِ پائے ایں بتِ ناارجمند
اے کہ خوردستی ز مینائے خلیلؑ | گرمیٔ خونت ز صہبائے خلیلؑ
بر سرِ ایں باطلِ حق پیرہن | تیغِ لَا مَوْجُوْدَ اِلَّا ھُو بزن
جلوہ در تاریکیٔ ایام کن (۱) | آنچہ بر تو کامل آمد عام کن

(۱) الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی۔

لرزم از شرمِ تو چوں روزِ شمار — پرسدت آں آبروے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بردۂ
پس چرا با دیگراں نسپردۂ

در معنیٔ ایں کہ توسیعِ حیاتِ ملّیہ از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے کہ با نادیدہ پیماں بستۂ — ہمچو سیل از قیدِ ساحل رستۂ

چوں نہال از خاکِ ایں گلزار خیز — دل بغائب بند و با حاضر ستیز

ہستیٔ حاضر کند تفسیرِ غیب — می شود دیباچۂ تسخیرِ غیب

ماسوا از بہرِ تسخیر است و بس — سینۂ او عرضۂ تیر است و بس

از کُنِ حق ماسوا شد آشکار — تا شود پیکانِ تو سنداں گذار

رشتۂ باید گرہ اندر گرہ — تا شود لطفِ کشودن را فرہ

(۱) عرضہ: نشانہ — (۲) فرہ: خوشی

غنچهٔ؟ از خود چمن تعمیر کن — شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن

از تو می آید اگر کارِ شگرف — از دمِ گرمے گداز این شیر برف

هر که محسوسات را تسخیر کرد — عالمے از ذرّهٔ تعمیر کرد

آنکه تیرش قدسیاں را سینه خست — اوّل آدم را سرِ فتراک بست

عقدهٔ محسوس را اوّل کشود — همت از تسخیرِ موجود آزمود

کوه و صحرا دشت و دریا بحر و بر — تختهٔ تعلیمِ اربابِ نظر

اے که از تاثیرِ افیوں خفتهٔ — عالمِ اسباب را دوں گفتهٔ

خیز و وا کن دیدهٔ مخمور را — دوں مخواں این عالمِ مجبور را

غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است — امتحانِ ممکناتِ مسلم است

می زند شمشیرِ دوراں بر تنت — تا ببینی هست خوں اندر تنت

سینه را از سنگِ زورے ریش کن — امتحانِ استخوانِ خویش کن

حق جهاں را قسمتِ نیکاں شمرد — جلوه اش با دیدهٔ مومن سپرد

کارواں را رہگذار ہست این جہاں
نقدِ مومن را عیار ہست این جہاں

گیر او را تا نہ او گیرد ترا
ہمچو مے اندر سبو گیرد ترا

دُلدلِ اندیشہ ات طوطی پرست
آں کہ گامش آسماں پہنا پرست

احتیاجِ زندگی میر اندش
بر زمیں گردوں سپر گرداندش

تا ز تسخیرِ قوائے این نظام
ذوفنونیہائے تو گردد تمام

نائبِ حق در جہاں آدم شود
بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پہنا پذیرد در جہاں (۱)
کارِ تو اندام گیرد در جہاں

خویش را بر پشتِ باد اسوار کن
یعنی این جمّازہ را ماہار کن

دست رنگیں کن زخونِ کوہسار
جوئے آبِ گوہر از دریا برآر

صد جہاں در یک فضا پوشیدہ اند
مہر ہا در ذرّہ ہا پوشیدہ اند

(۱) اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار - ۱۲

از شعاعش دیدہ کن نادیدہ را ‏ وانما اسرارِ نافہمیدہ را

تابش از خورشیدِ عالمتاب گیر ‏ برقِ طاق افروز از سیلاب گیر

ثابت و سیّارۂ گردوں وطن ‏ آں خداوندانِ اقوامِ کہن

ایں ہمہ اے خواجہ آغوشِ تو اند(۱) ‏ پیش خیز(۲) و حلقہ در گوشِ تو اند

جستجو را محکم از تدبیر کن ‏ انفس و آفاق را تسخیر کن

چشمِ خود بکشا و در اشیا نگر ‏ نشّہ زیرِ پردۂ صہبا نگر

تا نصیب از حکمتِ اشیا برد ‏ ناتواں باج از توانایاں خورد

صورتِ ہستی ز معنی سادہ نیست ‏ ایں کہن ساز از نوا افتادہ نیست

برق آہنگ است ہشیارش زنند ‏ خویش را چوں زخمہ بر تارش زنند

تو کہ مقصودِ خطابِ انظُری ‏ پس چرا ایں راہ چوں کوراں بری

قطرۂ کز خود فروزی محرم است ‏ بادہ اندر تاک و بر گل شبنم است

(۱) آغوش: لونڈی کنیز ۱۲ — (۲) پیش خیز: خدمتگار ۱۲ —

چوں بدریا در رود گوہر شود | جوہرش تابندہ چوں اختر شود

چوں صبا بر صورتِ گلہا متن | غوطہ اندر معنیٔ گلزار زن

آنکہ بر اشیا کمند انداختہ است | مرکب از برق و حرارت ساختہ است

حرف چوں طائر بہ پرواز آورد (۱) | نغمہ را بے زخمہ از ساز آورد

اے خرت لنگ از رہِ شوار زیست | غافل از ہنگامۂ پیکارِ زیست

ہمرہانت پے بہ منزل بُردہ اند | لیلیٰ معنی ز محمل بُردہ اند

تو بصحرا مثلِ قیس آوارۂ | خستۂ وا ماندۂ بیچارۂ

علم اسما[(۲)] اعتبارِ آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

(۱) مرزا غالب بہ تغیرِ الفاظ ۱۲ - (۲) و علم آدم الاسماء

در معنی اینکه کمال حیاتِ ملیه این است که ملت مثلِ فرد احساسِ خودی پیدا کند و تولید و تکمیلِ این احساس از ضبطِ روایاتِ ملیه ممکن گردد

کودکی را دیدی ای بالغ نظر
کو بود از معنی خود بی خبر

ناشناسِ دور و نزدیک آنچنان
ماه را خواهد که برگیرد در عنان

از همه بیگانه آن مامک پرست
گریه مست و شیر مست و خواب مست

زیر و بم را گوشِ او درگیر نیست
نغمه اش جز شورشِ زنجیر نیست

ساده و دوشیزه افکارش هنوز
چون گهر پاکیزه گفتارش هنوز

جستجو سرمایهٔ پندارِ او
از چرا چون کی کجا گفتارِ او

نقش گیر این و آں اندیشہ اش
غیر جوئی غیر بینی پیشہ اش

چشمش از دنبال اگر گیرو کسے
جانِ او آشفتہ می گردد بسے

فکر خاشش در ہوائے روزگار
پر کشا مانندِ بازِ نوشکار

در پئے نخچیر ہا بگذاردش
باز سوئے خویشتن می آردش

تازہ آتشگیری افکارِ او
گل فشاند زرچک (۱) پندارِ او

چشمِ گیرائیش فتد بر خویشتن
دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"

یاد او با خود شناسایش کند
حفظِ ربطِ دوش و فردائیش کند

سفتہ ایامش دریں تارِ زر اند
ہمچو گوہر از پئے یکدیگر اند

گرچہ ہر دم کاہد افزاید گلش
"من" ہمانستم کہ بودم "در دلش

ایں "من" نو زادہ آغازِ حیات
نغمۂ بیداریٔ سازِ حیات

(۱) زرچک: ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں ۱۲

ملّتِ نوزادہ مثلِ طفلک است | طفلکے کو در کنارِ مامک است

طفلکے از خویشتن ناآگہے | گوہرِ آلودۂ خاکِ رہے

بستہ با امروزِ او فرداش نیست | حلقہ ہاے روز و شب در پاش نیست

چشمِ ہستی را مثالِ مردم است | غیر را بینندہ و از خود گم است

صد گرہ از رشتۂ خود وا کند | تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

گرم چوں افتد بکارِ روزگار | ایں شعورِ تازہ گردد پایدار

نقشہا بردارد و اندازد او | سرگزشتِ خویش را می سازد او

فرد چوں پیوندِ ایامش گسیخت | شانۂ ادراکِ او دندانہ ریخت

قوم روشن از سوادِ سرگذشت | خود شناس آمد ز یادِ سرگزشت

سرگزشتِ او گر از یادش رود | باز اندر نیستی گم می شود

نسخۂ بودِ ترا اے ہوشمند | ربطِ ایّام آمدہ شیرازہ بند

ربطِ ایّام است ما را پیرہن | سوزنش حفظِ روایاتِ کہن

چیست تاریخ اے ز خود بیگانۂ — داستانے قصّۂ افسانۂ؟

ایں ترا از خویشتن آگہ کند — آشنائے کار و مردِ رہ کند

روح را سرمایۂ تاب است ایں — جسمِ ملّت را چو اعصاب است ایں

ہمچو خنجر بر فسانت می زند — باز بر روئے جہانت می زند

وہ چہ سازِ جاں نگار و دلپذیر — نغمہ ہائے رفتہ در تارش اسیر

شعلۂ افسردہ در سوزش نگر — دوش در آغوشِ امروزش نگر

شمعِ او بختِ امم را کوکب است — روشن از وے امشب و ہم دیشب است

چشمِ پُر کارے کہ بیند رفتہ را — پیشِ تو باز آفریند رفتہ را

بادۂ صد سالہ در مینائے او — مستیٔ پارینہ در صہبائے او

صید گیرے کو بدام اندر کشید — طائرے کز بوستانِ ما پرید

ضبط کن تاریخ را پایندہ شو — از نفسہائے رمیدہ زندہ شو

دوش را پیوند با امروز کن — زندگی را مُرغِ دست آموز کن

رشتۂ ایام را آور بدست ۔۔۔ ورنہ گردی روزکور و شب پرست

سر زند از ماضئ تو حالِ تو ۔۔۔ خیزد از حالِ تو استقبالِ تو

مشکن ار خواہی حیاتِ لازوال ۔۔۔ رشتۂ ماضی ز استقبال و حال

موجِ ادراکِ تسلسل زندگی است

مے کشاں را شورِ قلقل زندگی است

در معنئ ایں کہ بقائے نوع از امومت است و حفظ و احترامِ امومت اصلِ اسلام است

نغمہ خیز از زخمۂ زن سازِ مرد ۔۔۔ از نیازِ او دو بالا نازِ مرد

پوششِ عریانئ مردان زن است (۱) ۔۔۔ حسنِ دلجو عشق را پیراہن است

(۱) ھُنَّ لِبَاسٌ لَّکُم (آیہ شریفہ)

عشقِ حق پروردۂ آغوشِ او　　　این نوا از زخمۂ خاموشِ او

آنکہ ناز د بر وجودش کائنات (۱)　　　ذکرِ او فرمود با طیب و صلوٰۃ

مسلمی کو را پرستارے شمرد　　　بہرہ از حکمتِ قرآں نبرد

نیک اگر بینی امومت رحمت است　　　زانکہ او را با نبوّت نسبت است

شفقتِ او شفقتِ پیغمبر است　　　سیرتِ اقوام را صورتگر است

از امومت پختہ تر تعمیرِ ما　　　در خطِ سیمائے او تقدیرِ ما

ہست اگر فرہنگِ تو معنی رسے　　　حرفِ اُمت نکتہ ہا دارد بسے

گفت آں مقصودِ حرفِ کُن فکاں　　　زیرِ پائے اُمّہات آمد جناں

ملّت از تکریمِ ارحام است و بس　　　ورنہ کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرم رفتارِ حیات　　　از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوئے ما　　　موج و گرداب و حبابِ جوئے ما

(۱) حدیثِ مشہور ۱۲

آں رُخِ رستاق زادے جاہلے (۱) (۲) (۳) پست بالاے سطبرے بدگلے

ناتراشے پرورش ناداده کم نگاہے کم زبانے سادهٔ

دل ز آلامِ امومت کرده خوں گردِ چشمش حلقه ہاے نیلگوں

ملّت ار گیرد ز آغوشش بدست یک مسلمانِ غیور و حق پرست

ہستیِ ما محکم از آلامِ اوست صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست

واں تہی آغوش نازک پیکرے خانه پرورد نگاہش محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است ظاہرش زن باطنِ او نازن است

بندہاے ملّتِ بیضا گسیخت تا ز چشمش عشوه ہا حل کرده ریخت

شوخ چشم و فتنه زا آزاد یش از حیا نا آشنا آزادیش

علمِ او بارِ امومت بر نتافت بر سرِ شامش یکے اختر نتافت

این گل از بستانِ ما نا رُسته به
داغش از دامانِ ملّت شُسته به

[illegible]

لاالٰہ گویاں چو انجم بے شمار — بستہ چشم اندر ظلامِ روزگار

پا نبردہ از عدم بیروں ہنوز — از سوادِ کیف و کم بیروں ہنوز

مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما — آں تجلّی ہائے نامشہودِ ما

شبنمے بر برگِ گل ننشستۂ — غنچہ ہائے از صبا ناخستۂ

بر دمد ایں لالہ زارِ ممکنات — از خیابانِ ریاضِ امّہات

قوم را سرمایہ اے صاحب نظر — نیست از نقد و قماش و سیم و زر

مالِ او فرزند ہائے تندرست — تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظِ رمزِ اخوّت مادراں
قوّتِ قرآن و ملّت مادراں

در معنئ اینکہ سیدة النساء فاطمة الزہرا رضؓ اسوۂ کاملہ ایست

برائے نساءِ اسلام

مریمؑ از یک نسبتِ عیسیٰؑ عزیز
از سہ نسبت حضرتِ زہرا رضؓ عزیز

نورِ چشمِ رحمة للعالمینؐ
آں امامِ اولین و آخریں

آں کہ جاں در پیکرِ گیتی دمید
روزگارِ تازہ آئیں آفرید

بانوئے آں تاجدارِ ہَلْ اَتٰی
مرتضیٰ مشکل کشا شیرِ خدا

پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او
یک حسام و یک زرہ سامانِ او

مادرِ آں مرکزِ پرکارِ عشق
مادرِ آں کارواں سالارِ عشق

آں یکے شمعِ شبستانِ حرم
حافظِ جمعیتِ خیر الامم

تا نشیند آتشِ پیکار و کیں
پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگیں

واں دگر مولائے ابرارِ جہاں　　قوّتِ بازوئے احرارِ جہاں

در نوائے زندگی سوز از حسینؓ　　اہلِ حق حریّت آموز از حسینؓ

سیرتِ فرزند ہا از اُمّہات　　جوہرِ صدق و صفا از اُمّہات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ　　مادراں را اسوۂ کامل بتولؓ

بہرِ محتاجے دلش آں گونہ سوخت　　با یہودے چادرِ خود را فروخت

نوری و ہم آتشی فرمانبرش　　گم رضایش در رضائے شوہرش

آں ادب پروردۂ صبر و رضا　　آسیا گرداں و لب قرآں سرا

گریہ ہائے او ز بالیں بے نیاز　　گوہر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او برچید جبریل از زمیں　　ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ بریں

رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست　　پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفٰےؐ است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے

سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدّراتِ اسلام

اے ردایت پردۂ ناموسِ ما (۱) تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما

طینتِ پاکِ تو ما را رحمت است قوّتِ دین و اساسِ ملت است

کودکِ ما چوں لب از شیرِ تو شست لا الٰہ آموختی او را نخست

می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما

برقِ ما کو در سحابت آرمید بر جبل رخشید و در صحرا تپید

اے امینِ نعمتِ آئینِ حق در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق

دورِ حاضر تر فروش و پُرفن است کاروانش نقدِ دیں را رہزن است

کور و یزداں ناشناس ادراکِ او ناکساں زنجیریِ پیچاکِ او

چشمِ او بیباک و ناپرواستے پنجۂ مژگانِ او گیراستے

(۱) ردا: چادر ۱۲

صیدِ او آزاد خواند خویش را | کشتۂ او زندہ داند خویش را
آب بندِ نخلِ جمعیت توئی | حافظِ سرمایۂ ملّت توئی
از سرِ سود و زیاں سودا مزن | گام جز بر جادۂ آبا مزن
ہوشیار از دستبردِ روزگار | گیر فرزندانِ خود را در کنار
ایں چمن زاداں کہ پر نکشادہ اند | ز آشیانِ خویش دور افتادہ اند
فطرتِ تو جذبہ ہا دارد بلند (۱) | چشمِ ہوش از اسوۂ زہرا رضہ مبند

تا حسینے رض شاخِ تو بار آورد
موسمِ پیشیں بگلزار آورد

(۱) اسوہ : نمونہ ۱۲

خلاصۂ مطالبِ مثنوی

در تفسیرِ سورۂ اخلاص

قُلْ ھُوَ اللّٰہُ اَحَدٌ

من شبے صدیقؓ را دیدم بخواب — گُل ز خاکِ راہِ او چیدم بخواب

آں اَمَنَّ النَّاس بر مولائے ما (۱) — آں کلیمِ اوّلِ سینائے ما

ہمتِ او کشتِ ملّت را چو ابر — ثانیٔ اسلام و غار و بدر و قبر

گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق — عشقِ تو سرِّ مطلعِ دیوانِ عشق

---

(۱) اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِی صُحْبَتِہٖ وَمَالِہٖ اَبُوبَکْرٍ (حدیث)

پختہ از دستت اساسِ کارِ ما | چارۂ فرما پئے آزارِ ما
گفت تا کے در ہوس گردی اسیر | آب و تاب از سورۂ اخلاص گیر
اینکہ در صد سینہ پیچد یک نفس | سرّے از اسرارِ توحید است و بس
رنگِ او بر کن مثالِ او شوی | در جہاں عکسِ جمالِ او شوی
آنکہ نامِ تو مسلماں کردہ است | از دوئی سوئے یکی آوردہ است
خویشتن را ترک و افغاں خواندۂ | وائے بر تو آنچہ بودی ماندۂ
وارہاں نامیدہ را از نامہا | ساز با خُم در گذر از جامہا
اے کہ تو رسوائے نام افتادۂ | از درختِ خویش خام افتادۂ
با یکی ساز از دوئی بردار رخت | وحدتِ خود را مگرداں لخت لخت
اے پرستارِ یکی گر تو توئی | تا کجا باشی سبق خوانِ دوئی
تو درِ خود را بخود پوشیدۂ (۱) | در دل آور آنچہ بر لب چیدۂ

(۱) پوشیدن بمعنی بستن ۱۲

صد ملل از ملتے انگیختی | بر حصارِ خود شبیخوں ریختی
یک شو و توحید را مشہود کن | غائبش را از عمل موجود کن

لذتِ ایماں فزاید در عمل
مردہ آں ایماں کہ ناید در عمل

اَللّٰہُ الصَّمَدُ

گر بہ اللّٰہ الصمد دل بستۂ | از حدِ اسباب بیروں جستۂ
بندۂ حق بندۂ اسباب نیست | زندگانی گردشِ دولاب نیست
مسلم استی بے نیاز از غیر شو | اہلِ عالم را سراپا خیر شو
پیشِ منعم شکوۂ گردوں مکن | دستِ خویش از آستیں بیروں مکن
چوں علیؓ در ساز با نانِ شعیر | گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر
منت از اہلِ کرم بُردن چرا | نشترِ لا و نعم خوردن چرا

رزقِ خود را از کفِ دوناں مگیر　　یوسف استی خویش را ارزاں مگیر

گرچہ باشی مور و ہم بے بال و پر　　حاجتے پیشِ سلیمانے مبر

راہ دشوار است ساماں کم بگیر　　در جہاں آزاد زی آزاد میر

سبحۂ اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا شمار (۱)　　از تَعِشْ حُرًّا شوی سرمایہ دار

تا توانی کیمیا شو گِل مشو　　در جہاں مُنعم شو و سائل مشو

اے شناسائے مقامِ بو علیؒ　　جرعۂ آرم ز جامِ بو علیؒ

پشتِ پا زن تختِ کیکاؤس را　　سر بدہ از کف مدہ ناموس را

خود بخود گردد درِ میخانہ باز

بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قایدِ اسلامیاں ہاروں رشید　　آنکہ نقفور آبِ تیغِ او چشید

(۱) اَقْلِلْ مِنَ الدُّنْیَا تَعِشْ حُرًّا (قولِ فاروقؓ)

(۲) نقفور: رومی پادشاہ جس کو ہاروں نے متعدد بار شکست دی۔

گفت مالکؓ را کہ اے مولائے قوم ۔ روشن از خاک درت سیمائے قوم

اے نوا پرداز گلزار حدیث ۔ از تو خواہم درس اسرار حدیث

لعل تا کے پردہ بند اندر زمین ۔ خیز و در دار الخلافت خیمہ زن

اے خوشا تابانیٔ روز عراق ۔ اے خوشا حسن نظر سوز عراق

می چکد آب خضر از تاک او ۔ مرہم زخم مسیحا خاک او

گفت مالکؓ مصطفیٰ را چاکرم ۔ نیست جز سودائے او اندر سرم

من کہ باشم بستۂ فتراک او ۔ بر نخیزم از حریم پاک او

زندہ از تقبیل خاک یثربم ۔ خوشتر از روز عراق آمد شبم

عشق می گوید کہ فرمانم پذیر ۔ پادشاہاں را بخدمت ہم مگیر

تو ہمی خواہی مرا آقا شوی ۔ بندۂ آزاد را مولا شوی

بہر تعلیم تو آیم بر درت ۔ خادم ملت نگردد چاکرت

بہرۂ خواہی اگر از علم دیں ۔ در میان حلقۂ درسم نشیں

بے نیازی نازہا دارد بسے

نازِ او اندازہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است
رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است

علمِ غیر آموختی اندوختی
روے خویش از غازہ اش افروختی

ارجمندی از شعارش می بری
من ندانم تو توئی یا دیگری

از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت
وز گل و ریحاں تہی آغوش گشت

کشتِ خود از دستِ خود ویراں مکن
از سحابش گدیۂ باراں مکن

عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر
در گلوے تو نفس از تارِ غیر

بر زبانت گفتگو ہا مستعار
در دلِ تو آرزو ہا مستعار

قمریانت را نوا ہا خواستہ
سرو ہایت را قبا ہا خواستہ

بادہ می گیری بجام از دیگراں
جام ہم گیری بوام از دیگراں

آں نگاہش سرِّ مَا زَاغَ الْبَصَر (۱)
سوے قومِ خویش باز آید اگر

(۱) مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَ مَا طَغیٰ (آیۂ شریفہ)

می شناسد شمع او پروانه را نیک اندر خویش و هم بیگانه را

"لَستَ مِنّی" گویدت مولائے ما
وائے ما اے وائے ما اے وائے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا ہستیٔ خود در سحر گم تا کجا
ریوے از صبحِ دروغے خوردۂ رخت از پہنائے گردوں بُردۂ
آفتاب استی یکے در خود نگر از نجومِ دیگراں تابے مخر
بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی خاک بُردی کیمیا در باختی
تا کجا رخشی ز تابِ دیگراں سر سبک ساز از شرابِ دیگراں
تا کجا طوفِ چراغِ محفلے ز آتشِ خود سوز اگر داری دلے
چوں نظر در پردہ ہائے خویش باش می پرو امّا بجائے خویش باش
در جہاں مثلِ حباب اے ہوشمند راہِ خلوت خانہ بر اغیار بند

(۱) لَستَ مِنّی - یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۱۲ - (۲) ریو: فریب ۱۲

فرد فرد آمد کہ خود را واشناخت　　قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفےٰ آگاہ شو

فارغ از اربابِ دون اللہ شو

لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ

قومِ تو از رنگ و خوں بالاتر است　　قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے　　در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از باب و ام و اعمام باش (۱)　　ہمچو سلمان زادۂ اسلام باش

نکتۂ اے ہمدمِ فرزانہ بیں (۲)　　شہد را در خانہ ہائے لانہ بیں

قطرۂ از لالۂ حمراستے　　قطرۂ از نرگسِ شہلاستے

ایں نمی گوید کہ من از عبہرم (۳)　　آں نمی گوید من از نیلوفرم

---

(۱) سلمان فارسیؓ سے لوگوں نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ انہوں نے جواب دیا "سلمان ابنِ اسلام"
(۲) لانہ۔ شہد کا چھتہ ۱۲۔　(۳) عبہر۔ نرگس ۱۲۔

ملّتِ ما شانِ ابراہیمی است (۱) شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است
گر نسب را جزوِ ملّت کردۂ رخنہ در کارِ اخوّت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات
ہست نامسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آں چراغ افروزِ عشق جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق
سوخت از مرگِ برادر سینہ اش آب گردید از گداز آئینہ اش
گریہ ہائے خویش را پایاں ندید در غمش چوں مادراں شیون کشید
"اے دریغا آں سبق خوانِ نیاز یارِ من اندر دبستانِ نیاز"
"آہ آں سروِ سہی بالائے من در رہِ عشقِ نبیؐ ہمپائے من"

"حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ
چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

(۱) شان : شہد کا چھتہ ۱۲

نیست از روم و عرب پیوندِ ما   نیست پابندِ نسب پیوندِ ما

دل بہ محبوبِ حجازی بستہ‌ایم   زین جہت با یکدگر پیوستہ‌ایم

رشتۂ ما یک تولایش بس است   چشمِ ما را کیفِ صہبایش بس است

مستیٔ او تا بخونِ ما دوید   کہنہ را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایۂ جمعیت است   ہمچو خوں اندر عروقِ ملت است

عشق در جان و نسب در پیکر است   رشتۂ عشق از نسب محکم‌تر است

عشق ورزی از نسب باید گذشت   ہم ز ایران و عرب باید گذشت

امتِ او مثلِ او نورِ حق است   ہستیٔ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود   خلعتِ حق را چہ حاجت تار و پود"

ہر کہ پا در بندِ اقلیم و جد است

بے خبر از لَمْ یَلِدْ لَمْ یُوْلَدْ است

وَلَمْ یَکُنْ لَّہٗ کُفُوًا اَحَدٌ

مسلمِ چشم از جہاں بر بستہ چیست؟ فطرتِ ایں دل بحق پیوستہ چیست؟

لالۂ کو بر سرِ کوہے دمید گوشۂ دامانِ گلچینے ندید

آتشِ او شعلہ گیرد بہ بر از نفس ہائے نخستینِ سحر

آسماں ز آغوشِ خود نگذاردش کوکبِ واماندہ پنداردش

بوسدش اوّل شعاعِ آفتاب

شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتۂ با لَمْ یَکُنْ باید قوی تا تو در اقوامِ بے ہمتا شوی

آنکہ ذاتش واحد است و لاشریک بندہ اش ہم در نسازد با شریک

مومنِ بالائے ہر بالاترے غیرتِ او بر نتابد ہمسرے

خرقۂ لَا تَحْزَنُوْا اندر برش (۱) اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ تاجے بر سرش

(۱) وَلَا تَهِنُوْا وَلَا تَحْزَنُوْا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ الخ (آیہ شریفہ)

می کشد بارِ دو عالم دوشِ او	بحر و بر پروردۂ آغوشِ او
بر غوِ تندر مدام افگندہ گوش (۱)	برق اگر ریزد ہمی گیرد بدوش
پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر	امر و نہیِ او عیارِ خیر و شر
در گرہ صد شعلہ دارد اخگرش	زندگی گیرد کمال از جوہرش
در فضائے این جہانِ ہائے و ہو	نغمہ پیدا نیست جز تکبیرِ او
عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم	ہم بقہر اندر مزاجِ او کریم
سازِ او در بزم ہا خاطر نواز	سوزِ او در رزم ہا آہن گداز
در گلستاں با عنادل ہم صفیر	در بیاباں جُرّہ بازِ صید گیر
زیرِ گردوں می نیاساید دلش	بر فلک گیرد قرار آب و گِلش
طائرش منقار بر اختر زند	آں سوئے این کہنہ چنبر پر زند
تُو بہ پرواز ے پرے نکشودۂ	کرمک استی زیرِ خاک آسودۂ

(۱) غوِ تندر: بجلی کی کڑک ۱۲

خوار از مہجوریٔ قرآں شدی — شکوہ سنجِ گردشِ دوراں شدی

اے چو شبنم بر زمیں افتندۂ — در بغل داری کتابِ زندۂ

تا کجا در خاک می گیری وطن

رخت بردار و سرِ گردوں فگن

عرضِ حالِ مصنّف بحضورِ رحمۃ للعالمینؐ

اے ظہورِ تو شبابِ زندگی — جلوہ ات تعبیرِ خوابِ زندگی

اے زمیں از بارگاہت ارجمند — آسماں از بوسۂ بامت بلند

شش جہت روشن ز تابِ روے تو — ترک و تاجیک و عرب ہندوے تو

از تو بالا پایۂ ایں کائنات — فقرِ تو سرمایۂ ایں کائنات

در جہاں شمعِ حیات افروختی — بندگاں را خواجگی آموختی

بے نوا از نابودمندیہا خجل
پیکرانِ این سرائے آب و گِل

تا دمِ تو آتشے از گِل کشود
تودہ ہائے خاک را آدم نمود

ذرّہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد
یعنی از نیروئے خویش آگاہ شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر
از اب و امّ گشتۂ محبوب تر

عشق در من آتشے افروخت است
فرصتش بادا کہ جانم سوخت است

نالۂ مانندِ نَے سامانِ من
آن چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہاں نگفتن مشکل است
بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سرِّ نبیؐ بیگانہ شد
باز این بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عُزّٰی و ہبل
ہر یکے دارد بُتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافر تر است
زانکہ او را سومنات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب بر چیدۂ
در خمستانِ عجم خوابیدۂ

شل ز برفابِ عجم اعضائے او
سرد تر از اشکِ او صہبائے او

همچو کافر از اجل ترسندهٔ — سینه‌اش فارغ ز قلبِ زندهٔ

نعشش از پیشِ طبیبان برده‌ام — در حضورِ مصطفیٰ آورده‌ام

مرده بود از آبِ حیوان گفتمش — سرّے از اسرارِ قرآں گفتمش

داستانے گفتم از یارانِ نجد — نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم — قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت بر ما بندد افسونِ فرنگ — ہست غوغایش ز قانونِ (۱) فرنگ

اے بصیری را ردا بخشندۂ (۲) — بربطِ سلمیٰ مرا بخشندۂ

ذوقِ حق دہ ایں خطا اندیش را — اینکہ نشناسد متاعِ خویش را

گر دلم آئینۂ بے جوہر است — ور بحرفم غیرِ قرآں مضمر است

اے فروغت صبحِ اعصار و دہور — چشمِ تو بینندۂ مَا فِی الصُّدُوْر

(۱) قانون: ایک قسم کا ساز -۱۲- (۲) بصیری مُصنّف قصیدۂ بُردہ جس نے عالمِ رویا میں نبی کریمؐ کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیرانِ بذی سلم الخ) سنایا حضورؐ نے اس کے صلے میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادرِ مطہر عطا فرمائی -۱۲

پردۂ ناموسِ فکرم چاک کن
اِیں خیاباں را ز خارم پاک کن

تنگ کن رختِ حیات اندر برم
اہلِ ملّت را نگہدار از شرم

سبز کشتِ نابسامانم مکن
بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن

خشک گرداں بادہ در انگورِ من
زہر ریز اندر مئے کافورِ من

روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا
بے نصیب از بوسۂ پا کن مرا

گر دُرِ اسرارِ قرآں سفتہ ام
با مسلماناں اگر حق گفتہ ام

ایکہ از احسانِ تو ناکس کس است
یک دعایت مزدِ گفتارم بس است

عرض کن پیشِ خدائے عزوجل
عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل

دولتِ جانِ حزیں بخشیدۂ
بہرۂ از علمِ دیں بخشیدۂ

در عمل پایندہ تر گرداں مرا
آبِ نیسانم گہر گرداں مرا

رختِ جاں تا در جہاں آوردہ ام
آرزوئے دیگرے پروردہ ام

همچو دل در سینه ام آسوده است — محرم از صبحِ حیاتم بوده است

از پدر تا نامِ تو آموختم — آتشِ ایں آرزو افروختم

تا فلک دیرینہ تر سازد مرا — در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جواں تر می شود — ایں کہن صہبا گراں تر می شود

ایں تمنا زیرِ خاکم گوہر است — در شبم تابِ ہمیں یک اختر است

مدّتے با لالہ رویاں ساختم — عشق با مرغولہ مویاں باختم

بادہ ہا با ماہ سیمایاں زدم — بر چراغِ عافیت داماں زدم

برقہا رقصید گردِ حاصلم — رہزناں بُردند کالائے دلم

ایں شراب از شیشۂ جانم نہ ریخت — (۱) ایں زرِ سارا ز دامانم نہ ریخت

عقلِ آذر پیشہ ام زنّار بست — نقشِ او در کشورِ جانم نشست

سالہا بودم گرفتارِ شکے — از دماغِ خشکِ من لاینفکے

(۱) سارا: خالص ۱۲۔

حرفے از علم الیقین ناخواندۂ
در گمان آبادِ حکمت ماندۂ

ظلمتم از تابِ حق بیگانہ بود
شامم از نورِ شفق بیگانہ بود

این تمنّا در دلم خوابیدہ ماند
در صدف مثلِ گہر پوشیدہ ماند

آخر از پیمانۂ چشمم چکید
در ضمیرِ من نواہا آفرید

اے ز یادِ غیرِ تو جانم تہی
بر لبش آرم اگر فرمان دہی

زندگی را از عمل سامان نبود
پس مرا این آرزو شایان نبود

شرم از اظہارِ او آید مرا
شفقتِ تو جرأت افزاید مرا

ہست شانِ رحمتت گیتی نواز
آرزو دارم کہ میرم در حجاز

مسلمے از ماسوا بیگانۂ
تا کجا زنّارئی بتخانۂ

حیف چون او را سر آید روزگار
پیکرش را دیر گیرد در کنار

از درت خیزد اگر اجزائے من
وائے امروزم خوشا فردائے من

فرّخا شہرے کہ تو بودی در آن
اے خنک خاکے کہ آسودی در آن

مسکنِ یار است و شہرِ شاہِ من | پیشِ عاشق ایں بود حب الوطن
کوکبم را دیدۂ بیدار بخش | مرقدے در سایۂ دیوار بخش
تا بیاساید دلِ بیتابِ من | بستگی پیدا کند سیمابِ من
با فلک گویم کہ آرامم نگر
دیدۂ آغازم انجامم نگر

ابتدا کی صدرت بہ تن
تا کجا زنجیری ہستانہ

(عبدالمجید پرویں رقم لاہور)

(کاپی رائیٹ)

کپور آرٹ پرنٹنگ ورکس ایبٹ روڈ لاہور میں باہتمام لالہ گوراندتہ کپور چھپی
اور جاوید منزل میو روڈ لاہور سے جاوید اقبال نے شائع کی

کتاب ملنے کا پتہ

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ

لاہور